

Meta Remec

Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska politika v Posočju (1918–1943)

Remec Meta, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, meta.remec@inz.si

Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska politika v Posočju (1918–1943)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3–4, str. 442–475, cit. 101

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava načrte za energetska izrabo Posočja med obema vojnoma, ko je slednje spadalo v okvir Kraljevine Italije. Ob hudem pomanjkanju osnovnih surovin je oblast pospešeno investirala v sistem hidroelektrarn in tako poskušala doseči čim večjo samooskrbo. Ekonomski interesi so bili zlasti v Posočju tesno povezani z nacionalnimi in političnimi interesi. Soča je veljala za neizkoriščen vir energije, ki naj bi služila zagonu razvoja v širši regiji, te investicije pa naj bi tudi okrepile italijanski značaj obmejnih krajev ter postale simbol superiornosti italijanske kulture in civilizacije.

Ključne besede: hidroelektrarne, Kraljevina Italija, Soča, fašizem, avtarkija

Remec Meta, PhD, Research Associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, meta.remec@inz.si

Progress, Autarchy, Nation: Italian Energy Policy in the Soča Valley (1918–1943)

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (162), No. 3–4, pp. 442–475, 101 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The article deals with plans to exploit the Soča Valley's energy resources in the interwar period, when the area was part of the Kingdom of Italy. Due to severe shortages of basic raw materials the authorities invested expediently in a system of hydroelectric power plants, attempting to facilitate a high degree of self-supply. Particularly in the Soča Valley, economic interests were closely connected to national and political interests. The river Soča was considered to be an unused energy resource, which would drive the broader region's development. Additionally, these investments would strengthen the border area's Italian and symbolize the superiority of Italian culture and civilization.

Keywords: hydroelectric power plants, the Kingdom of Italy, Soča, fascism, autarchy

Italijanska energetska politika po prvi svetovni vojni

Prva svetovna vojna in njen razplet sta pomenila novo, pomembno poglavje v razvoju Kraljevine Italije in razkrila vso problematiko pomanjkanja lastnih energentov in primarnih virov, kar je omejevalo njen razvoj in oteževalo obnovo gospodarstva po vojni. Italija se je spoprijemala s pomanjkanjem premoga in s pičlimi zalogami fosilnih goriv, zaradi česar je bila prisiljena že med vojno uvažati velike količine goriva za zadovoljevanje potreb vojske. Cene premoga so se tudi po koncu spopadov dvigale v nebo, oskrba je ostala racionalizirana, kar je razkrivalo ranljivost italijanskega gospodarstva in družbe v celoti. Oba sta bila v veliki meri odvisna od tujih interesov, od dogajanj na tujih trgih in se zato nikakor nista zmogla postaviti ob bok najbolj industrijsko razvitim državam. Italija si je v tem oziru vsekakor obetala več, kot ji je na koncu prinesla pariška mirovna pogodba. V italijanski javnosti se je uveljavilo prepričanje, da italijanski politiki niso znali v dovoljšni meri izkoristiti statusa zmagovalke, saj so si od Nemčije izposlovali manj, kot naj bi jim sicer pripadalo.¹ Sprva so Italiji pripadle reparacije v višini 32.847.000.000 nemških zlatih mark, pozneje pa se je ta znesek skrčil na 20 milijard in 700 milijonov mark, kar je pomenilo, da država ni mogla povrniti niti kreditov, ki jih je za potrebe vojskovanja najela pri zaveznicah (ZDA in Veliki Britaniji), za povojno obnovo pa je morala poskrbeti sama. Industrija je imela zelo velika pričakovanja in si je obetala precejšnji napredek, ki naj bi temeljil na nemških surovinah. Podajali so uradne zahteve o premogu, lesu, železu, litem železu, manganu, cinku, umetnih gnojilih, parafinu, usnju in še čem. Po ustanovitvi *Kriegslastenkommissiona*, ki je imel nalogo, da je med državami zmagovalkami razporejal surovine, ki jih je Nemčija namenjala za odplačevanje vojnih odškodnin, so tudi v Italijo začeli prihajati konvoji s premogom, lesom, kemikalijami, fitofarmaceutskimi sredstvi, umetnimi gnojili ter drugimi izdelki nemške industrije.² Prvotni optimizem je precej splahnel, ko se je vse pogostejše dogajalo, da izpogajanih konvojev premoga ni bilo od nikoder, formalno zaradi težav v prometnih povezavah, dejansko pa zato, ker so bili pogosto preusmerjeni v Francijo in Belgijo. Italija se je svoje drugorazrednosti

¹ * Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6-0280(A) Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477.

² Leonardi, *Finanza pubblica*, str. 189.

med zaveznicami še bolj jasno zavedala po konferenci v San Remu leta 1920, ko sta si njeni medvojni zaveznici, Francija in Velika Britanija, na njenih lastnih tleh, razdelili pristojnosti nad naftnimi zalogami v Romuniji, Galiciji in Iraku in jo pri tem povsem izključili.³ Rafinerija na Reki, ki je prišla v italijanske roke leta 1923, in obeti o zalogah nafte v Albaniji, nad katerimi so dobili koncesijo za črpanje leta 1925, niso prinesli rezultatov, ki jih je oblast pričakovala.⁴ Veliko upanja je na začetku vzbujala tudi libijska nafta, ki pa je s takratnim znanjem niso znali niti zares poiskati, kaj šele zares izkoriščati.⁵

V času vojne je država za potrebe vojske in oboroževanje namenjala kar 30 odstotkov bruto domačega proizvoda, industrija se je v veliki meri usmerila v zadovoljevanje potreb vojske, država pa je slednje financirala predvsem s krediti. Povojna preusmeritev industrije je potekala počasi in z velikimi težavami. Dotok denarja iz tujine je kmalu po vojni presahnil in prva leta so bila zaznamovana z brezposelnostjo, vsesplošnim pomanjkanjem in nezadovoljstvom.⁶ Nova fašistična oblast je te občutke manjvrednosti, jeze in razočaranja znala dodobra izkoristiti. Mantra o »pohabljeni zmagi«⁷ se je sprva nanašala zlasti na težave pri uresničevanju londonskega pakta in nepravilno porazdelitev kolonij, nato pa je vse bolj postajala sinonim za ekonomsko podrejenost in krivice, ki naj bi se zgodile Italiji, kar je nakazovalo postopno oddaljevanje od prejšnjih zaveznic ter vse bolj odkrito prevzemanje pozicij, ki jih je zagovarjala Nemčija.⁸ Ekonomsko politiko so zasnovali tako, da bi v čim večji meri izničili negativno bilanco med uvozom in izvozom ter v čim večji meri izkoristiti domače resurse.⁹ V času fašizma je ideja o popolni samozadostnosti postala eden od temeljev, na katerem je slonela ideologija nove oblasti. Postala je moralni temelj za vsakega državljana, ki bi se moral zavedati, da je ekonomska neodvisnost pogoj za neodvisnost duha.¹⁰

Med najpomembnejšimi področji je bila zagotovo energetska samozadostnost, pri čemer so na vsak način hoteli preseči vdanost v usodo, ki je izhajala iz prepričanja, da je Italija dežela brez osnovnih surovin in da je bogata le z marmorjem in umetnostjo.¹¹ Fašistična oblast je zatrjevala, da ima Italija dovolj lastnih zalog železa in premoga za srednjeročno obdobje, naravnost bogata pa naj bi bila z minerali, kot so cink, baker, boksit, mangan, žveplo in svinec.¹² Zatrjevali so, da je Italija dežela prihodnosti in da bo pravi razcvet doživela takrat, ko gospodarstvo ne bo temeljilo več na železu in premogu, temveč, ko bodo prevladale lahke kovine,

³ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477.

⁴ Magini, *Nascita e sviluppo dell'Agip*, str. 483.

⁵ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 479.

⁶ Cipolla, *Storia facile*, str. 172–173.

⁷ Izraz »vittoria mutilata« je Gabriele D'Annunzio uporabil že pred koncem prve svetovne vojne. Glej: *Il Corriere della Sera*, 43, št. 297, 24. 10. 1918, *Vittoria nostra non sarai mutilata*, str. 1.

⁸ Beltrani, *Il problema*, str. 77.

⁹ Belluzzo, *Economia fascista*, str. 100.

¹⁰ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 18.

¹¹ Cipolla, *Storia facile*, str. XIV.

¹² Belluzzo, *Economia fascista*, str. 151–154.

kot je aluminij. Za Italijo naj bi se obdobje razcveta začelo takrat, ko bodo iznašli učinkovito tehnologijo, ki bo omogočila pridobivanje električne energije iz sonca in vetra,¹³ vse bolj pa so se zavedali tudi dejstva, da so Italijo na poti razvoja bolj kot pomanjkanje surovin ovirali pomanjkanje znanja, nepismenost in nerazvito šolstvo.¹⁴

Strah pred novim svetovnim spopadom in podrejeno vlogo, na katero bi bila Italija obsojena, ker ne bi mogla enakomerno sodelovati v oboroževalni tekmi, je bil tolikšen, da se je država odločila pravočasno ukrepati.¹⁵ Veličina in uspeh naj bi se kazala predvsem v tem, ali se je narod sposoben kadarkoli ubraniti pred komerkoli, za kar pa je bilo potrebno orožje, do katerega pa ni bilo mogoče priti brez železa in drugih osnovnih surovin. Bivše zaveznice so Italijo postavljale v položaj drugorazrednosti, ko so jo odrezale od pomembnih nahajališč v tujini, zato je bila oblast odločena ukrepati in poskrbeti, da bi Italija postala močna, in strahospoštovanja vredna sila.¹⁶ Veliko sredstev je vlagala v razvoj znanosti, ki naj bi omogočile ta preboj ter črpanje vseh nacionalnih rezerv, s katerimi je Italija razpolagala. Vlaganja v kemično in strojno industrijo so se po letu 1934 začela obrestovati, kar je vzbujalo velik optimizem.¹⁷ Med produkti, ki naj bi zmanjšali italijansko potrebo po uvozu goriva, je bil destilirani alkohol, ki naj bi ga mešali z benzolom ali bencinom. Podobno vlogo naj bi imeli poskusi destiliranja sintetičnega bencina iz premoga, ki se je nahajal na območju Sulcisa ter doline Valdarno, olja pa so poskušali črpati tudi iz asfaltnih kamenin in škrilavca. V pogonske namene naj bi izkoriščali les in oglje, predvsem pa so poskušali razširiti uporabo metana, zlasti kot gorivo za transportna sredstva. Industrija se je v te raziskave aktivno vključila: Alfa Romeo in Fiat sta testirala motorje na alkohol, razvijali so tehnologijo za izrabo geotermalne energije ter postopke za reciklažo odpadnih olj.¹⁸ Veliko pozornosti so posvečali tudi izkoriščanju odpadkov kot možnega vira energije. Razmišljali so o sežigalnicah odpadkov kot viru pridobivanja termoelektrične energije in različnih možnostih recikliranja surovin, kar naj bi vse zmanjšalo italijansko odvisnost od uvoza.¹⁹

Vloga hidroenergije

Samooskrba je postalo eno od vodilnih načel tudi na področju energetike in take razmere so dodobra zaznamovale tudi proces elektrifikacije, kjer se Italija ni mogla zanašati na takrat najbolj razširjeno tehnologijo termoelektrarn, temveč je bila prisiljena investirati predvsem v nadgradnjo predvojnega sistema hidroelektrarn, s katerimi je lahko letno proizvedla en milijon kWh električne energije, ter v izgradnjo visokonapetostnih daljnovodov, ki bi proizvedeno energijo nato lahko prenesli do

¹³ Fantini, *La politica economica*, str. 117–118. Glej tudi Belluzzo, *Economia fascista*, str. 145–146.

¹⁴ Cipolla, *Storia facile*, str. 164.

¹⁵ Beltrani, *Il problema delle materie prime*, str. 59.

¹⁶ Beltrani, *Il problema delle materie prime*, str. 115.

¹⁷ Covino; Gallo; Mantovani, *L'industria dall'economia di guerra alla ricostruzione*, str. 182.

¹⁸ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 479.

¹⁹ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 15.

industrijskih obratov in končnih potrošnikov. Pomena hidroenergije so se sicer zavedali že prej. Že med vojno, leta 1916, so z dekretom Bonomi spremenili zakon o javnih vodah, ki je bil v veljavi od leta 1894 in s čimer so državno pristojnost razširili na tako rekoč vse vodotoke in objekte, ki so se napajali z vodno energijo. Odpravili so prejšnjo prakso podeljevanja koncesij po vrstnem redu vloge. Prošnje za dodelitev koncesije za uporabo vodnega vira so začeli ocenjevati z vidika javne koristi, kar je male investitorje postavljalo v izrazito neenakovreden položaj. Zakonodajo so še dodatno zaostrili oktobra 1919, ko so določili zgornjo mejo trajanja koncesije za izkoriščanje vodnih virov na 60 let. Vsi objekti, ki so te vodne vire izkoriščali, bi po tem obdobju prišli v trajno državno last brez dodatnih odškodnin, kar je dejansko pomenilo nacionalizacijo elektroindustrije. Da to ne bi odvrnilo potencialnih investorjev, je država poskrbela za celo serijo administrativnih ukrepov in finančnih olajšav, ki so imele takojšen učinek. Razvoj, ki je bil občuten že v obdobju pred letom 1918, se je po koncu vojne še pospešil. Samo v obdobju med leti 1919 in 1922 je moč italijanskih hidroelektrarn narasla za 600.000 kW, v izgradnji pa je bilo kar 54 povsem novih objektov.²⁰ Porast proizvedene električne energije na 3,74 milijona kWh je mogoče pripisati predvsem izboljššanemu izkoristku ter nadgradnji že obstoječih objektov, nove investicije pa so sledile zlasti v dvajsetih in tridesetih letih.²¹

Leto	Hidroelektrarne (kW)	Termoelektrarne (kW)
1908	350 000	150 000
1918	1 000 000	450 000

Primerjava moči hidro- in termoelektrarn v obdobju 1908–1918.

Vir: Scafari, Storia segreta dell'industria elettrica, str. 37.

Elektropodjetja so bila deležna izdatne podpore že v času neposredno po prvi svetovni vojni, ko so vlade (Orlandova, dve Nittijevi, Giolittijeva, Bonomijeva, dve Factijevi) ugodile pravzaprav vsem zahtevam, ki so bile zastavljene v času povojne obnove. Vlade so z davčno politiko, neposrednimi subvencijami in odločitvijo, da izvedejo elektrifikacijo železniškega omrežja, poskušale pridobiti zaupanje in podporo vodilnih mož elektroindustrije, kar jim na koncu ni uspelo. Kamen spotike je bila odločba o poddržavljanju infrastrukture po izteku koncesijskih pravic in kolizija interesov pri določanju cen električne energije. Vsem povojnim nosilcem oblasti so očitali neodločnost, kolebanje in premalo uspehov na mednarodnem parketu, zaradi česar so jim nazadnje dokončno obrnili hrbet in podprli fašistično stranko, od katere so si obetali odločno ukrepanje, zaščito pred tujo konkurenco in še izdatnejšo pomoč pri izvedbi potrebnih investicij.²² V zameno so pričakovali obljubljeno intenzivno nadgradnjo in elektrifikacijo železniškega omrežja ter elektrifikacijo industrije, predvsem pa popolno zaščito nacionalnega interesa in domačih

²⁰ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477–478. Glej tudi: Nardiello, *Diga di ritenuta*, str. 14–15.

²¹ Toninelli, *La questione energetica*, str. 370–371. Glej tudi Ratkajec, *Industrializacija in prostor*, str. 81.

²² Falchero, »Foto di gruppo«, str. 26–27.

proizvajalcev. Veliko pozornosti naj bi posvetili tudi zmanjševanju regionalnih razlik. Pred tem je bila večina novih hidroelektrarn zgrajenih vzdolž Alp, kar je bil eden od razlogov za izjemno koncentracijo industrije v severnih pokrajinah kraljevine in je ustvarjalo dolgoročna neravnovesja v razvoju in trenja med severom in jugom, ki se jih Italija pravzaprav ni znebila vse do danes.²³

Lokacija	Teoretično dostopna energija (milijarde kWh)	Realna proizvodnja energije (milijarde kWh)
Alpe	128,2	36,6
Apenini	92,1	7,9
Sicilija	11,2	0,9
Sardinija	8,1	0,8

Pridobivanje hidroenergije v različnih področjih Kraljevine Italije.

Vir: Tarchi, Prospettive autarchiche, str. 241.

Glavna slabost skoraj popolne odvisnosti od hidroenergije je bila namreč ta, da je v nasprotju s termoelektrarnami pač ni bilo mogoče pridobivati neposredno ob industrijskih obratih, kjer je bila potreba po energiji največja, temveč, da je bilo treba lokacijo objektov prilagajati naravnim danostim. Sprva so se industrijski obrati postavljali v bližini hidrocentral (npr. ob slapovih Marmore pri mestu Terni v Umbriji), pravi razvoj se je lahko začel šele takrat, ko je tehnologija prenosa proizvedene elektrike dosegla tako raven, da je zmogla proizvedeno energijo prenesti do končnih porabnikov brez prevelikih izgub. Ob gradnji hidrocentral je torej z roko v roki morale rasti oz. se širiti tudi distribucijsko omrežje, kar je seveda predstavljalo velik logistični projekt in je investicijo zelo podražilo. Druga slabost prvih hidroelektrarn je bila ta, da je s seboj prinašala velika sezonska nihanja, ki jih s takratno tehnologijo še niso znali premoščati. Odvisnost od sezonskega vodostaja je ustvarjala velike razlike med teoretično zmogljivostjo hidrocentral in dejansko količino energije, ki so jo te lahko proizvedle. Razvoj tehnologije je z leti sicer napredoval do te mere, da so bili že pred izbruhom druge svetovne vojne sposobni v veliki meri izključiti sezonske dejavnike (premajhen oz. prevelik vodotok) ter da so se že bili sposobni prilagajati realni porabi elektrike in njenim dnevnim, tedenskim in sezonskim nihanjem. Prilaganje industrijske proizvodnje proizvodnji elektrike se je izkazalo za težavno in v praksi težko izvedljivo, prav tako so se izjalovili načrti, da bi v sušnih obdobjih hidroenergijo nadomeščali z energijo iz termoelektrarn, saj bi to pomenilo podvajanje investicij in slabo izkoriščenost tako ene kot druge. V praksi se je uveljavila tretja možnost: gradnja zajetij, rezervoarjev in drugih derivacij, s katerimi je bilo mogoče nadzorovati in regulirati količino vode ter tako nadomeščati izpade v času nižjih vodostajev. Po celotnem italijanskem ozemlju je bilo postavljenih več kot 400 jezov in drugih vodnih zajetij, ki so opravljala tudi druge funkcije: od preprečevanje poplav do preskrbe s pitno vodo in namakanja kmetijskih površin.²⁴ Gradnja jezov, kanalov

²³ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477–478.

²⁴ Angelini, *L'energia idroelettrica*, str. 481.

in derivacij se je izkazala za boljšo rešitev tudi zaradi razdrobljenosti italijanskega elektroomrežja. Družbe so na svojih območjih izkoriščale svoj monopolni položaj, med seboj pa so bile slabo povezane, omrežja so se razlikovala celo v frekvenci distribucijskega omrežja. Izmenjava proizvedene energije je torej potekala počasi in le izjemoma, tudi gradnja 220-voltnih daljnovodov je potekala počasi in pred drugo svetovno vojno le težko govorimo o enotnem italijanskem trgu z električno energijo. Leta 1927 je Vrhovni svet za javna dela celo zavrnil možnost gradnje velikega daljnovoda, ki bi povezoval sever in jug države, z utemeljitvijo, da se mora energija, ki jo proizvedejo znotraj posameznega sistema, porabiti na istem območju. Šele ko bi jim uspelo dokazati, da proizvajajo viške skozi daljše časovno obdobje in da povpraševanja po tej energiji ni, bi bilo mogoče razmišljati o prenosu električne energije na večje razdalje. Podjetja so z energijo torej morala najprej oskrbovati porabnike v neposredni bližini, iskanje odjemalcev, ki bi bili za energijo pripravljeni plačati več, pa dejansko ni bilo mogoče.²⁵

Z električno energijo naj bi zmanjšali potrebo po drugih vrstah goriv, predvsem pa naj bi prišlo do pomembnega premika v glavih prebivalstva. Dopusčanje velikih izgub in pristajanje na podrejenost, v katero so velike sile potisnile Italijo, je veljalo za nacionalno izdajstvo. V skladu z Mussolinijevim izrekom: »Noi siamo contro la vita comoda!«²⁶, se je vsak moral potruditi, da je v vsakdanjem življenju ravnal kar se da varčno, premišljeno in v skladu z nacionalnim interesom, tudi za ceno lastnega ugodja. In nobena energija, nobeno gorivo in nobena industrija ni tako poosebljala ideologije o avtarkiji, kot prav hidroenergija.²⁷ Celotna panoga elektrogospodarstva je bila deležna izjemne pozornosti in podpore fašistične oblasti, za katero je gradnja hidroelektrarn in objektov za prenos električne energije predstavljala enega največjih uspehov in sredstev v rokah režimske propagande, ki se je trudila dokazati, da se je s fašizmom v Italiji začelo novo obdobje tehnološkega napredka in vsesplošne prosperitete.²⁸

Električna energija naj bi bila dostopna vsem, tako industriji kot tudi prebivalstvu, ki naj bi čutilo sadove napredka. Električna je tako pospešeno vstopala v domove prebivalstva. Iz podatkov je razvidno, da celo hitreje kot pitna voda, zgolj manjši del stanovanj pa je bil opremljen tudi s kopalnico.²⁹

Leto 1931	Pitna voda	elektrika	kopalnica
Italija - povprečje	66,9	76,5	12,2
Lombardija	63,9	91,5	20
Abruzzi	30,2	52,1	4,2
Furlanija	67,8	67,4	10,4

Opremljenost italijanskih domov s pitno vodo, elektriko in kopalnico leta 1931 (v odstotkih).

Vir: Quirini, I consumi in Italia, str. 225.

²⁵ Giannetti, I »sistemi« elettrici, str. 311–313.

²⁶ »Mi smo proti udobnemu življenju!«, Ludwig, *Colloqui con Mussolini*, str. 189.

²⁷ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 153–154.

²⁸ Prinčič, Primorsko in postojnsko gospodarstvo, str. 174.

²⁹ Quirini, I consumi in Italia, str. 225.

Z gradnjo vodnih zajetij, ki so uravnavala vodni tok in preprečevala sezonska nihanja, naj bi vsako leto proizvedli skoraj 9,5 milijarde kWh energije več, kar je bilo ekvivalent šestim milijonom ton premoga oz. polovici letnega uvoza premoga. To naj bi zelo razbremenilo proračun in odprlo pot drugim investicijam.³⁰ Potreben kapital za te investicije naj bi zagotovil konzorcij CONIEL (Compagnia Nazionale Imprese Elettriche), v katerega so z enakim deležem vstopila vsa zasebna elektrodistribucijska podjetja in ki naj bi deloval v skladu s širšimi državnimi interesi. Gradil naj bi mrežo visokonapetostnih daljnovodov, skrbel za dvig avtarkije na vseh področjih, ne samo na področju proizvodnje električne energije, saj naj bi za svoje investicije uporabljal domače surovine in zaposloval veliko domače delovne sile ter skrbel za razvoj v koloniji Italijanska vzhodna Afrika.³¹

V skladu z državno usmeritvijo so začeli načrtno izkoriščati obstoječe surovine, ne glede na stroške njihovega pridobivanja. Proizvodni stroški so bili tako visoki, da je bilo izkoriščanje domačih zalog surovin pogosto povsem v nasprotju z ekonomsko logiko. Pridobljene surovine se po kakovosti in izkoristku pogosto niso mogle primerjati s surovinami iz uvoza, vendar je politika vztrajala, čeprav so s tem dejansko bremenili končne potrošnike.³² Predvidevali so uporabo aluminija namesto bakra, čim manj konstrukcij iz uvoženega železa, spodbujali so uporabo stekla in umetnih mas domače proizvodnje.³³ Oligopolni industrijski sektor, kamor so zagotovo spadale tudi hidroelektrarne ter vsa elektrodistribucijska podjetja, je v takem sistemu uspeval, ker je bil zaščiten pred tujo konkurenco. Monopol nad trgom je pomenil, da so se kljub visokim proizvodnim stroškom lahko neovirano razvijale in z državno pomočjo izvajale velikopotezne in pogosto ekonomsko vprašljive investicije.³⁴

Podpora, ki so jo vodilni možje elektrodistribucijskega sektorja dajali Musolinijevemu režimu od njegovega vzpona na oblast s pohodom na Rim naprej, se je več kot obrestovala. Davčna politika, ugodno kreditiranje, neposredne finančne subvencije prek posebej v ta namen ustanovljenega organa »Istituto di credito per le imprese di Pubblica Utilità«, in podaljševanje koncesij, so bile le del privilegijev, ki jih je užival elektrosektor. Kapital, s katerim so družbe razpolagale, je izjemno narastel, povsem pa se je premešal tudi seznam glavnih igralcev na področju elektroindustrije. Podjetje Edison, ki je bilo leta 1914 šele sedmo po velikosti, je že kmalu po vzponu fašistov na oblast prevzelo primat. Podobna zgodba o uspehu pa sta bili tudi Società meridionale di elettricità ter Società idrolettrica Piemonte. Slednji je uspelo svoj kapital v zgolj petih letih povečati s 40 na 600 milijonov lir.³⁵ Vodilna vloga hidroelektrarn iz časa pred prvo svetovno vojno (ob izbruhu prve svetovne vojne so proizvedle namreč v povprečju skoraj 74 odstotkov vse

³⁰ Tarchi, *Prospettive autarchiche*, str. 243.

³¹ Tarchi, *Prospettive autarchiche*, str. 244. Ta italijanska kolonija je bila formalno ustanovljena 9. 5. 1936 po zasedbi Etiopije in je združevala Etiopijo, Eritrejo in italijanski del Somalije.

³² Salvadori, *Storia dell'età contemporanea*, str. 723.

³³ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 156–157.

³⁴ Salvadori, *Storia dell'età contemporanea* str. 723.

³⁵ Falchero, »Foto di gruppo«, str. 13, 19 in 26–30.

električne energije) se je po vojni spremenila v absoluten primat. Dostopnost premoga iz uvoza se je drastično zmanjšala, uvoz iz Velike Britanije je padel za več kot polovico, cena uvoženega premoga pa je narasla na petkratnik predvojne cene. Država je bila zato primorana v iskanje notranje rezerve, kar je postalo vodilo tudi v obdobju med obema vojnama. Po izbruhu ekonomske krize in posledično velikega pomanjkanja naftnih derivatov je ta delež v tridesetih letih dosegel celo neverjetnih 97 odstotkov, kar je bilo nedvomno povezano tudi z načrtnim preusmerjanjem vseh zalog kurilnega olja in drugih energentov za potrebe vojske. Delež drugih virov energije, kot sta termična in geotermična, je ostajal zanemarljiv. Italija je bila z električno energijo tako rekoč samooskrbna, saj je iz uvoza prihajalo manj kot pet odstotkov vse električne energije.³⁶

Leto	Poraba električne energije (milijarde kWh)	Delež hidroenergije (milijarde kWh)
1920	4	3 790
1940	18,417	17 006

Naraščanje porabe električne energije med leti 1920 in 1940 ter delež hidroenergije.

Vir: Angelini, L'energia idroelettrica, str. 480.

Oblast je popolnoma regulirala trg z električno energijo, z zakonom št. 2479, ki je bil sprejet 21. oktobra 1926, pa je celo popolnoma prepovedala vsak uvoz ali izvoz električne energije, da bi jo tako zaščitila pred tujo konkurenco. Že od leta 1919 je podeljevala tudi državne subvencije v višini 40 lir za vsako konjsko moč turbine, ki jo je investitorjem uspelo zagnati. Subvencijo so zagotavljali za obdobje 15 let oz. najdlje do leta 1940.³⁷ Leta 1933 je oblast pripravila prenovljeni zakon o podeljevanju vodnih koncesij ter sprva trdila, da gre le za poenotenje pravil, ki jih je uvedel že zakon iz leta 1919. Dejansko pa je prišlo do uveljavitve velikih novosti in favoriziranja potreb industrialcev, zakon kot tak pa je predstavljal temeljni kamen monopola nad elektrosektorjem v Italiji. Država se je obvezala, da bo prispevala 60 odstotkov vrednosti investicije pri izgradnji jezov in zadrževalnikov vode, obljubljala pa je tudi izdatne subvencije za izgradnjo visokonapetostnih daljnovodov. Še posebne pomoči pa so bile deležne investicije na jugu Italije ter na Siciliji in Sardiniji. Trend se je nadaljeval tudi z aneksi k temu zakonu, ki so bili sprejeti v naslednjih letih. Država je bila po zakonu iz leta 1939 pripravljena pokriti celo 60 odstotkov celotne investicije pri gradnji hidroelektrarn na Siciliji in Sardiniji, sicer pa je nameravala pokriti približno 25 odstotkov vrednosti celotne investicije pri izgradnji vsake posamezne hidrocentrale, kar dokazuje odnos oblasti do elektroindustrije in pomen, ki ji ga je ta pripisovala. Dejansko izvedenih projektov je bilo sicer manj od načrtovanih: med letoma 1920 in 1943 so investicije v celotno omrežje znašale 11 milijard lir, vlada pa je od tega prispevala eno milijardo in 30 milijonov. Za pomembnejše od neposrednega finančnega vložka so se tako izkazale davčne ugodnosti, ki so jih bili

³⁶ Angelini, *L'energia idroelettrica*, str. 480. Glej tudi De Rosa, *Storia dell'industria elettrica in Italia*, str. 543–547 in Toninelli, *La questione energetica*, str. 370–372.

³⁷ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 190.

deležni investitorji, predvsem pa dejstvo, da je iz zakona povsem izginila samodejna pravica države do nacionalizacije objektov po izteku koncesije. Poleg tega je bilo investitorjem obljubljen, da bodo koncesije tudi po izteku samodejno podaljšane vsaj do leta 1977. Vlada je umetno omejevala vstop novih investitorjev na trg, sodelovala je pri izrinjanju manjših elektrarn v zasebni lasti ter ovirala vsako zasebno pobudo, ki v takem okolju ni imela dostopa do virov financiranja in ni zmogla slediti tehnološkemu napredku. Tendenca je bila namreč opazna: v manj obratih proizvesti čim več energije.³⁸ Tak primer je bila v naših krajih družina Gabersček, ki je imela že od leta 1864 v lasti mlin in žago na Tolminki. Leta 1927 so s pričami dokazovali dolgoleten obstoj obeh obratov ter dosegli podaljšanje koncesije za obratovanje manjše elektrarne, mlina in žage za obdobje naslednjih 30 let. Zaradi pritiskov in nekonkurenčnosti pa so koncesijo že leta 1929 proti plačilu prepustili družbi SEFI, ki je s svojimi bolj velikopoteznimi načrti bolj zadovoljevala javni interes.³⁹

Hidroelektrarne	13 394 000 000
Termoelektrarne	382 000 000
Uvoz	213 000 000
Skupaj	13 989 000 000

Električna energija v Italiji leta 1936 v kWh.

Vir: Tarchi, Prospettive autarchiche, str. 240.

Elektroindustrija je imela skoraj povsem proste roke tudi pri določanju cen. Vsi poskusi interesnih združenj in občin, ki so se želeli pogajati o ustrežnejših tarifah, so bili preprečeni, vlada pa je bila pripravljena interese elektroindustrije braniti tudi s pomočjo represivnih organov. Združenja na tej osnovi so bila prepovedana ter označena za protidržavna, sestajanje v ta namen pa je veljalo za prekršek proti javnemu redu in miru.⁴⁰ Celó v primerih, ko je država sicer zaščitila druge industrijske panoge in dovolila blokiranje cen, kot se je to zgodilo leta 1936, je nato pristala, da elektropodjetja prenesejo breme podražitev na tiste, ki so elektriko uporabljali v transportu in za razsvetljavo.⁴¹ Pred izbruhom druge svetovne vojne je tako v Italiji obstajalo približno dvesto zasebnih elektropodjetij, ki pa so jih večinoma (95 odstotkov) nadzorovale štiri velike skupine, ki so dejansko izvajale monopol vsaka nad svojim delom ozemlja: Edison, ki je nadzorovala Piemont, Lombardijo, Emilijo in Trentino, SADE (Società Adriatica di Eletticità – Jadranska elektriška družba), ki je nadzorovala trg v Emiliji, Venetu in Julijski krajini, Gruppo centrale, ki je nadzorovala Toskano in Lazio, ter Gruppo Strade Ferrate Meridionali, ki je nadzorovala jug Italije. Kljub razpršenosti lastništva so se odločitve sprejemale na ravni ozkega kroga vodilnih upravljavcev. Ti so delovali v tesni povezavi s politiko in komercialnimi bankami, ki so investicije znatno podpirale.⁴²

³⁸ Scalfari, *Storia segreta*, str. 89–91. Glej tudi: Profumieri, *Capitale e lavoro*, str. 313.

³⁹ SI PANG 21, t. e. 20, a. e. 349, sign. 11/1.

⁴⁰ Scalfari, *Storia segreta*, str. 89–93.

⁴¹ Giannetti, I »sistemi elettrici«, str. 319.

⁴² Nardiello, *Diga di ritenuta*, str. 18.

Iluzije o popolni avtarkiji na področju oskrbe z energenti so se v veliki meri razblinile že poleti 1939, ko je oblast omejila najprej porabo fosilnih goriv, nato pa še preostalih energentov, da jih je lahko dala na razpolago vojski, ki se je pospešeno pripravljala na nov spopad.⁴³

Izkoriščanje vodnih sil Soče in njenih pritokov

Vodni viri so bili v Posočju izkoriščani že v obdobju pred prvo svetovno vojno. Žage, mlini in tudi nekatere elektrarne so delovali na osnovi avstrijske zakonodaje, ki je določala koncesije za izrabo vodnih virov. Prva hidroelektrarna je v Logu pod Mangartom moči 80 kW začela obratovati leta 1898,⁴⁴ še več manjših obratov pa je začelo obratovati po letu 1900. V Podbrdu je za potrebe gradnje železniške proge začasno delovala 160 kW elektrarna, v Tolminu je Oskar Gaberšček leta 1907 postavil 35 kW obrat, leta 1908 pa je začela obratovati še manjša elektrarna v Klavžah (25 kW). Šlo je za manjše obrate, med katerimi pa vendarle velja izpostaviti HE Možnica na potoku Koritnica, ki je z elektriko oskrbovala rudarsko družbo v Rablju in predstavlja svojevrsten inženirski dosežek. Enajst kilometrov dolg predor, ki je povezoval dolino Koritnice in Jezersko dolino, je služil za odvajanje vode iz rudnika, pa tudi za dovajanje elektrike v rudnik, ki so jo potrebovali za poganjanje vrtnih strojev, izvoz rude, razsvetljavo. HE Možnica je bila v lasti Rabeljskega rudnika in je začela obratovati leta 1909. Poleg 6 kV kabla je po tem predoru k elektrarni pritekala jamska voda, ki so jo črpali iz rudnika in je izravnavala pretok vode za elektrarno.⁴⁵ Tudi elektrarni v Kobaridu in Solkanu, ki sta začeli obratovati leta 1911 in 1912, sta bili zgolj lokalnega pomena in sta poleg manjših industrijskih obratov v neposredni bližini (žage in mlina) napajali še bližnjo okolico.⁴⁶

Po vključitvi Primorske v italijanski državni okvir je na omenjenem območju začela veljati italijanska zakonodaja, ki ni predvidevala neposrednega prenosa koncesij, ampak je od lastnikov zahtevala, da od nove države dobijo priznanje pravice do izrabe javne vode, zaprositi pa so morali tudi za dovoljenje za rekonstrukcijo objektov (novogradenj je bilo zelo malo), ki so bili v vojni poškodovani. Prosilci sprva niso imeli težav s pridobivanjem teh koncesij, ob koncu dvajsetih let pa je oblast že očitno favorizirala večje družbe, ki so projektirale hidroelektrarne večjega obsega in ki so manjšim objektom v zasebni slovenski lasti jemale vodno silo in jih s tem obsojale na propad.⁴⁷

Velik preobrat je za Primorsko pomenil kraljevi odlok št. 913, ki je bil sprejet 25. marca 1923, ko je tudi na tem področju začela veljati zakonodaja s področja javnih del. Ta je že od sredine 19. stoletja poznala Tehnične urade (Corpo Reale del Genio Civile) in v skladu s tem so jih začeli ustanavljati tudi v novih provincah. Na

⁴³ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 479.

⁴⁴ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 37.

⁴⁵ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 61 in 67.

⁴⁶ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 74 in 88.

⁴⁷ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 3–4.

Primorskem jih je uvedel kraljevi odlok št. 2846, sprejet 12. decembra 1923, ko je bil ustanovljen Tehnični urad Gorica (Corpo Reale del Genio Civile, Sezione Autonoma di Gorizia, pozneje preimenovan v Ufficio di Gorizia). Ta je sprva prevzel naloge Urada za obnovo, ki je imel sedež v Gorici, oddelke pa po večjih občinah in je skrbel za koordinacijo povojne obnove. Obenem je prevzel tudi pristojnost nad vodnimi silami v okrožjih Idrija, Gorica, Gradiška, ki je spadalo v Videmsko pokrajino, ter Tržaško in Istrsko pokrajino, po letu 1925 pa mu je bila nadrejena zgolj Direkcija za vode in hidroenergetske objekte, ki je delovala v okviru Ministrstva za javna dela v Rimu.⁴⁸ Nove pokrajine, ki so sprva še upale, da jim bo uspelo zadržati avtonomijo in s tem tudi pravice, ki so jih uživale v okviru Avstro-Ogrske, so se s tem znašle trdno vprežene v italijanski birokratski sistem, vse odločitve pa so se sprejemale v oddaljenih centrih oblasti.⁴⁹ Z zakonom 2595, sprejetim 18. decembra 1927, si je centralna oblast pridržala celotno pristojnost nad odločanjem o izrabi nadzemnih in podzemnih voda, regulacijah vodotokov, derivacij, namakalnih sistemov, izsuševanja, gradnje hidrocentral, podeljevanja finančnih spodbud in subvencij investitorjem, pa tudi določanja cen električne energije. Upravljanje teh naravnih bogastev naj bi bilo tako povsem v skladu z direktivami oblasti, ki naj bi spodbujale zasebno pobudo, vendar hkrati delovale v javnem in nacionalnem interesu⁵⁰ Nova ozemlja so spadala v interesno sfero skupin SADE in SELVEG (Società Elettrica della Venezia Giulia – Elektriška družba za Julijsko krajino), ki se je po zaslugi naravnih danosti in ugodnih političnih razmer razvijala izjemno hitro in bila tudi cenovno izjemno konkurenčna, saj za širjenje elektrodistribucijskega omrežja niso bile potrebne tako gigantske investicije, kot npr. v Piemontu. V času režima, ki je povečeval tehnološke in inženirske podvige, je bila ekonomičnost izgradnje pogosto manj pomembna od zmage človeka nad naravo. Tudi moč vgrajenih generatorjev je bila pogosto pre-dimenzionirana in načrtovana bolj za bodoče potrebe razvijajoče se industrije, kot pa zasebnih odjemalcev. Npr. industrija, predvsem kemični in metalurški obrati, je porabila kar 33 odstotkov energije, proizvedene v deželi Veneto, zelo velik odjemalec pa so bile tudi železnice.⁵¹

Italijanska oblast je na Primorskem ozemlju izvajala obsežna elektrifikacijska dela v skladu s svojim energetskega sistemom, ki je obratoval s frekvenco 42 Hz, prehod na frekvenco 50 Hz pa je bil izveden šele januarja leta 1950, ko jim je uspelo nadgraditi generatorje in prilagoditi transformatorske postaje ter tako dokončno »pregnati ostanke fašizma«. Pred tem je bil elektrificiran razmeroma majhen del ozemlja: Postojna zaradi Postojnske jame, Idrija zaradi rudnika živega srebra in Ajdovščina zaradi njene mlinarske in tekstilne industrije.⁵² Ob prihodu fašistov na oblast v Julijski krajini sicer ni bilo niti ene velike hidroelektrarne, močnejše termoelektrarne so imela mesta Trst, Reka, Pulj in Tržič (Monfalcone). Z lastnimi TE so se oskrbovali tudi Koper, Izola in Piran. Sprva so potrebe po električni energiji

⁴⁸ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 1–2.

⁴⁹ Canavero, *Le »terre liberate e redente«*, str. 4.

⁵⁰ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 192.

⁵¹ Giannetti, *I »sistemi«* elettrici, str. 307.

⁵² SIAS 1643, t. e. 33, a. e. 476/ II. Glej tudi: *Elektrarne, mlini, žage*, str. 4–5.

zadovoljevali predvsem z energijo iz obratov v deželi Veneto, nato pa naj bi pristopili tudi k študiji razpoložljivosti vodnih virov v deželi Julijski krajini. Zgradili so dve daljnovidni liniji z napetostjo 50.000 V (Videm–Tržič–Trst in Trst–Pulj),⁵³ nazadnje pa so bili prisiljeni zgraditi več kot 100 km dolg daljnovod z napetostjo 130.000 V od HE Caneva v severni Italiji do Opčin. Napajanje po tem daljnovodu je bilo nezanesljivo, in kljub dejstvu, da so imeli dolgoročen načrt investicij na Soči in njenih pritokih ter močnejše povezovanje z daljnovodi, ki bi primarno sicer oskrbovali industrijske obrate v Trstu in Tržiču, poskrbeti pa so želeli tudi za postopno elektrifikacijo ozemlja v celoti, so investicije v nove objekte potekale precej počasneje od prvotnih načrtov.⁵⁴

Elektrika kot pogonska sila se je v obdobju med obema vojnoma že povsem uveljavila. Poleg termoelektrarne v Podgori sta večino energije proizvajali hidroelektrarni v Stražicah in Ajdovščini, ki sta zagotavljali potrebno električno energijo mestu Gorici, cementarni v Anhovem, tekstilni tovarni v Podgori, tovarni strojev SICMAT v Stražicah ter obratom v Ajdovščini, Romjanu in Tržiču.⁵⁵ Gradnjo prenosnega omrežja je prevzela družba SELVEG, pri čemer se je odločila za napetost 26 kV. Gradnjo so začeli leta 1921 in že naslednje leto sta začela obratovati prva dva daljnovoda, ki sta prenašala energijo do tovarne cementa v Anhovem in do industrijskih obratov v Ajdovščini. Težave z napajanjem, ki so bile ves čas prisotne, naj bi rešili z gradnjo elektrarne na Hublju v Ajdovščini. Leta 1928 so daljnovod podaljšali do Postojne, kar pomeni, da je bil daljnovod že daljši od 58 km, napajanje pa vedno bolj nezanesljivo in neakovostno. Gradnjo so še istega leta kljub temu nadaljevali do Pivke, do Ilirske Bistrice pa 10 kV daljnovod, ki naj bi služil zgolj elektrifikaciji mesta in okolice. Leta 1928 so začeli priprave na gradnjo HE na Hublju in so jo v dveh letih tudi dokončali. Že kmalu so se začele kazati pomanjkljivosti te investicije. Izhajale so predvsem iz hudourniškega značaja Hublja in zaradi občutnih sezonskih nihanj. Po izgradnji obratov v zgornjem toku Soče naj bi sledila tudi izgradnja daljnovodov – lokalnih 10.000 V in regionalnih 60.000 V, ki naj bi oskrbovali območje Istre, Goriške in širše Primorske.⁵⁶

Soča je bila kot vodni vir izkoriščena zlasti v njenem spodnjem toku, kjer so sprva za namene namakanja med letoma 1900 in 1905 zgradili sistem primarnih, sekundarnih in terciarnih kanalov, v letu 1908 pa so omenjeno infrastrukturo nadgradili s štirimi hidroelektrarnami v Sredipolju (Redipuglia), Tržiču (Monfalcone), Foljanu (Fogliano) ter Ronkah (Ronchi).⁵⁷ Prvi poskusi izkoriščanja vodnih sil v Posočju – Soče ter njenih pritokov, zlasti Idrijce, Tolminke in njenega pritoka Zadlaščice, segajo že v leta pred izbruhom prve svetovne vojne. Večinoma so izkoriščali vodno silo manjših pritokov Soče, sama Soča pa je bila zaradi moči svojega toka in izrazitega nihanja vodnega toka manj primerna za manjše elektrarne

⁵³ Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 123. Glej tudi: *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 121.

⁵⁴ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 123.

⁵⁵ Ratkajec, *Industrializacija in prostor*, str. 116.

⁵⁶ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sign. 1/2.

⁵⁷ Dorisi, *Le officine elettriche dell'Isonzo*, str. 42–48.

in druge naprave na vodni pogon. Derivacije oz. izpeljave dela vodnega toka z namenom zagotavljanja enakomernega pritoka vode na mlinско kolo ali turbino so bile na Soči težje uresničljive oz. so predstavljale tako obsežno investicijo, da je presegala investicijsko sposobnost zasebnih lastnikov oz. zadružnikov.⁵⁸ Kapitalu, ki se je zbiral v različnih kreditnih in industrijskih skupinah na Dunaju, investicij ni uspelo uresničiti. Izdelali so le študije in uvodne načrtne, ki so po koncu vojne postali last italijanske države ter posledično velikih italijanskih električnih družb, ki so se potegovala za pridobitev licence za izkoriščanje teh vodnih virov. Pred prihodom fašistov na oblast je Goriška dežela 22. februarja 1922 sprejela zakon, ki je določal, da morajo imeti dežela in občine prednost pri izkoriščanju vodnih virov, zasebni investitorji pa so bili potisnjeni na stranski tir. Veliko upov so polagali v Zadrugo Julijskih meddeželnih elektrarn, ki je bila ustanovljena že leta 1920 in ki naj bi začela graditi velike alpske elektrarne. Po načrtih naj bi dežela izkoriščala 56.000 kW vodne energije, s čimer naj bi si pridobila sredstva za pokrivanje stroškov investicij ter tudi za ustanavljanje novih industrij, ki naj bi bile pomembne za industrijski razvoj bolj goratih in od glavnih prometnic oddaljenih območij. V dogovoru z železniško upravo naj bi velik del električne energije porabili za elektrifikacijo železniških prog, s čimer bi država postala eden od največjih in najpomembnejših odjemalcev energije. Po prihodu fašistov na oblast in po zatonu deželne avtonomije je bila Zadruga Julijskih meddeželnih elektrarn razpuščena, primat pa so prevzela velika zasebna podjetja. O podeljevanju koncesij je odločal Višji vodni svet v Rimu.⁵⁹ Tudi slovensko Hidroelektrično podjetje, ki ga je Izredni deželni zbor Goriško-Gradišćanske ustanovil leta 1921, ni nikoli zares zaživel. Načrti, da se bodo ukvarjali z gradnjo elektroenergetskih naprav, proizvodnjo, prenosom in distribucijo električne energije ter gradnjo in obratovanjem vseh drugih potrebnih pomožnih naprav, so ostali zgolj na papirju. Fašistična oblast jim je že leta 1923 vzela vse pravice, poleg tega pa je bilo že prej vprašljivo, ali bi družba sploh lahko zbrala potreben kapital, da bi lahko izvajala načrtovane investicije.⁶⁰

Oskrbo z električno energijo so imele v rokah italijanske elektriške družbe, ki so se med seboj borile za vpliv in koncesije, obenem pa povsem izrinile vse slovenske pobude, ki so v zgodnjih dvajsetih letih še obstajale na področju elektroindustrije. Slovenci so ob vzpostavitvi fašistične oblasti še imeli v lasti posamezne mline in žage ter nekaj manjših elektriških strojev, večinoma le na enosmerni tok, ki pa jih zaradi pomanjkanja kapitala niso zmogli modernizirati. Oblast je vse nadaljnje pobude še dodatno omejevala z nepodeljevanjem koncesij zasebnikom, ki so bili svoje obrate prisiljeni opuščati in prodajati pod ceno, in tudi razlaščala, če so se znašli na poti višjim interesom.⁶¹ Družba SELVEG s sedežem v Trstu in področnim uradom v Gorici je bila leta 1920 ustanovljena prav na pobudo družbe SADE, da bi lažje zastopala regionalne interese. Sprva se je SELVEG ukvarjala samo z distribucijo električne energije, pozneje pa je tudi gradila daljnovode ter skrbela za prenos in

⁵⁸ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 3.

⁵⁹ Rejec, *Deželna avtonomija leta 1922*, str. 61.

⁶⁰ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 121.

⁶¹ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 124.

celo proizvodnjo električne energije. Tudi družba SVEM (Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione – Beneška elektroindustrijska in metalurška družba) ni imela svojih elektrarn, ampak je skrbela za nakup in distribucijo električne energije na Krasu. Za razliko od te je milanska družba SACED (Società Anonima Centrale Eletttriche e Distribuzione – Elektriška in distribucijska delniška družba), ki je imela svoj področni urad v Kobaridu, imela v lasti dve manjši hidroelektrarni: prva, v Kobaridu (50 kVA, 3 kV, 50 Hz), je začela obratovati že v letih 1910/11, elektrarno Klavže v Podmelcu pa so zgradili leta 1931 in je imela instalirano moč 1015 kVA, do leta 1935 pa so ji postopoma dodali še dva generatorja manjših moči. Družba je upravljala tudi 10 kV daljnovod, s katerim je oskrbovala območje Kobarida, Tolmina, dolino Bače od Podbrda do Mosta na Soči, Cerkljansko in Goriška brda. Leta 1938 je vse omenjene elektroenergetske naprave odkupila družba SELVEG. Na trg z električno energijo je v določeni meri uspelo poseči še družbi SACEIO (Società Anonima Costruzioni Eletttriche Italia Orientale – Delniška družba za elektriške gradnje vzhodne Italije). Na Hublju je leta 1931 zgradila lastno HE, ki je bila v tistem obdobju z dvema generatorjema moči 1900 in 950 kVA najmočnejša elektrarna na Primorskem. Družbi SELVEG je bila priključena leta 1935. S proizvodnjo električne energije se je ukvarjala tudi družba EFIS (Elettro ferroviaria italiana società – Italijanska elektro-železniška družba), s sedežem v Rimu in podružnico v Bovcu. Leta 1927 so začeli graditi dve HE – v Logu pod Mangartom in Plužni pri Bovcu, obe sta začeli obratovati leta 1931 in sta bili zgrajeni za gradbišča načrtovane dvotirne železnice iz Trbiža skozi Bovec in Kobarid do Mosta na Soči in nato naprej do Trsta po obstoječi trasi. Namera o gradnji železnice se ni uresničila, zato je družba proizvedeno energijo lahko izkoriščala za elektrifikacijo bovškega in kobariškega območja. Leta 1928 je od slovenskega tovarnarja Oskarja Gabrščka odkupila tudi HE Tolmin, ki je obratovala od leta 1907 in bila posodobljena leta 1919, saj je bila med vojno porušena. Elektrarno so morali nato povem prenoviti še leta 1930, ko jo je visoka voda Tolminke porušila, ji odnesla jez in dotočni kanal. Družba EFIS je leta 1935 prodala vse elektriške naprave z elektrarnami vred milanski družbi AIESA (Alto Isonzo Eletttricità Società Anonima – Delniška elektriška družba za zgornje Posočje).

Kot najmočnejša med družbami se je tako uveljavila družba SELVEG, ki je po letu 1935 obvladovala večji del primorskega prostora, od leta 1941 pa je postala sestavni del močne tradicionalne italijanske družbe SADE, ki je bila ustanovljena v Benetkah leta 1905 in je po celotnem območju severne Italije imela v lasti velike HE in močno razpredeno mrežo visokonapetostnih daljnovodov, vendar je ohranila svoj upravni aparat.⁶²

Neuresničeni projekti

Po letu 1921 se je pozornost usmerila zlasti v Zgornje Posočje. Velike investicije, ki so poleg izrabe Soče kot vodnega vira predvidevale še izrabo Rabeljskega

⁶² *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 123.

jezera in zgornje Nadiže, naj bi prek visokonapetostnih daljnovodov oskrbovale industrijska središča ter omogočile elektrifikacijo železniških prog. Predvidevali so izgradnjo devetih elektrarn: Bovec z derivacijama Koritnice in Slatnice, Log z derivacijo Rabeljskega jezera, Predelice in Moznice, Lepena z derivacijo Lepenjice, Trnovo z derivacijami zgornje Soče pri Malniku, Zgornje Nadiže in Legrade, Na Logu z derivacijama izvira Soče in Zadnjice, Podklanec z derivacijo Soče, Plužna z derivacijo Glijuna, Žaga z derivacijo Učje ter Tolmin z derivacijo srednje Soče, Tolminke in Zadlaščice.

Koncesija, ki je vključevala pravico do izrabe vodne energije v zgornjem toku reke Soče in pritokih je bila sprva podeljena družbi SEFI (Socetà Elettro-Ferroviana Italiana – Italijanska železniška družba), ki je poudarjala nujnost izgradnje večjega števila elektrarn, posebej na območjih Julijske krajine, ki so bile priključene po vojni in kjer večje produkcije električne energije ni bilo. Prenašanje energije, ki so jo proizvedli obrati ob reki Tilment (Tagliamento), je bilo dolgoročno nerentabilno, sploh ob dejstvu, da je tako pomemben vodni vir, kot je bila Soča, ostajal neizkoriščen. Od politike so pričakovali še dodatno spodbudo, saj naj bi z izgradnjo tega omrežja novo priključena ozemlja še trdneje navezali na novo državo, »tujerodnim« prebivalcem tega območja pa naj bi tako tudi dali priložnost okusiti ekonomsko moč in veličino Italije. Z napredkom in višanjem življenjskega standarda naj bi se lažje vključili v novo italijansko stvarnost in vzljubili prednosti, ki jih je le-ta prinašala. Investitor in oblast naj bi delovala z roko v roki ter drug drugemu pomagala pri doseganju ne samo ekonomskih, temveč tudi političnih in nacionalnih ciljev na tem območju.⁶³ Gradnja kompleksa elektrarn na Soči naj bi predstavljala eno od najbolj veličastnih gradenj in dokazov moči in naprednosti fašistične oblasti. Dejstvo, da se je pri izvedbi precej zatikalo, pa je za oblast predstavljalo zadrego, ki je že mejila na blamažo.⁶⁴ V propagandnem gradivu in poročilih o uspehih prvega desetletja fašistične oblasti se Julijska krajina tako največkrat sploh ne omenja.⁶⁵ V primerjavi z razvojem, o katerem so, kljub svetovni gospodarski krizi, poročali iz Lombardije, Piemonta, Ligurije, pa tudi iz Toskane, Umbrije, Kampanje in Veneta, v Julijski krajini ni prihajalo do uresničitve že sprojektiranih elektrarn.⁶⁶

Koncesijo je nato prevzela družba AIESA, načrti pa so se začeli spreminjati. Že leta 1927 so projekte nekoliko prilagodili. Med Kobaridom in Gradiščem ob Soči so načrtovali postavitev šestih central in z njimi povezanih objektov, kot so jezovi, predori, galerije, derivacije itd., ter seveda visokonapetostne daljnovode.⁶⁷ V Logu pod Mangartom so zasnovali še eno manjšo elektrarno, ki naj bi se oskrbovala z derivacijo Mangartskega potoka, elektrarni Bovec so nameravali priključiti še derivacijo Šumnika iz doline Bavšice, Slatnico so preusmerili v elektrarno Trnovo. Povsem so spremenili projekt elektrarne Podklanec, ki so ga razdelili na dva dela.

⁶³ SI PANG 21, te. 15, a. e. 340, sig. 1/2, Impanti idroelettrici dell'alto Isonzo, programma elettrico.

⁶⁴ Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 124.

⁶⁵ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 194–198.

⁶⁶ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 186 in 201.

⁶⁷ Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 124.

Po prvem scenariju naj bi izrabili Sočo, za kar bi zgradili zajetje pri izlivu Vrsnika, po drugi varianti pa naj bi izrabili vodo iz elektrarne Na Logu. Najbolj drzno nadgradnjo so načrtovali za elektrarno Lepena, za potrebe katere naj bi zgradili zajetje Krnskega jezera. Od vseh teh načrtov sta bili zgrajeni samo dve: Plužna in Log-Mangart, ki sta začeli obratovati v letu 1931.⁶⁸ Tik pred kapitulacijo so v zgornjem Posočju načrtovali tri hidroelektrarne – v Predilu, na Koritnici ter pri Trnovem, ki naj bi skupaj proizvedle 29.153.000 kWh električne energije, čeprav po moči nobena ne bi presegla elektrarne Doblar. Obstajali so tudi načrti za elektrarno pri Kobaridu, ki so predvidevali izgradnjo akumulacijskega jezera pri Selah pri Kobaridu, ki bi s kapaciteto 26.000.000 m³ povsem spremenil videz pokrajine.⁶⁹

Že v fazi načrtovanja je postalo jasno, da bi izgradnja teh obratov posegla v že podeljene koncesije. Družbe, ki so že obratovala, so začele vlagati ugovore, saj bi podeljevanje novih koncesij in posledično gradnja novih objektov (jezov in derivacij) posegla v njihove vodne pravice. Società anonima del filatoio meccanico di Aidussina (delniška družba Tekstilna predilnica Ajdovščina) in Consorzio delle acque dell'Agro monfalconese sta nasprotovali predvsem gradnji novih derivacij na Soči. Spreminjanje vodnega režima in neugodna dnevna nihanja v vodnem toku naj bi ogrozila industrijske obrate. Konzorcij, ki je upravljal vodno energijo na območju Tržiča (Consorzio delle acque dell'Agro monfalconese), je želel zagotovilo, da bo iz reke Soče pri Zagraju lahko izčrpal vsaj 21,5 m³ vode na sekundo, izražali pa so dvom, da bo ob tolikšnem številu objektov na Soči sploh še mogoče zagotavljati konstanten dotok vode. Predilnica iz Ajdovščine je za svoj obrat v Stražicah zahtevala pretok 45 m³ vode na sekundo. Investitor, SEFI, je obema industrijskima obratoma, ki sta stala za centralo v Tolminu, zadnjo od načrtovanih elektrarn, zagotavljal reden dotok vsaj 30 m³ vode na sekundo. Priznavali so, da bodo ob večjem povpraševanju po energiji ali ob večji suši prisiljeni zaježiti večjo količino vode in torej poseči tudi v ta pretok, vendar naj bi v projektu predvideli ustrezne ukrepe, ki naj bi zmanjšali škodo obstoječim industrijskim obratom. Del vode naj bi pri Mostu na Soči preusmerili iz Idrijce, obljubljali pa so še druge ukrepe.⁷⁰ Koncesija, ki je bila podeljena, je izključevala vode iz Tolminke in Zadlaščice ter iz višjega toka Slatenika, ker je prevladalo mnenje, da je bila načrtovana gradnja preveč kompleksna in zato neizvedljiva. Preostala dela naj bi izvedli v desetih letih. Načrti so postajali vse bolj megalomanski, saj jih je vodila misel, da zadovoljujejo energetske potrebe za prihodnost. Primer take gradnje je bil sprva načrtovani jez pri Podskali, ki so ga nato premaknili za približno dva kilometra vzdolž toka ter ga predvideli ob sotočju Soče in Vrsnika. Kot »kolosalnega« in »ekonomsko vprašljivega« so ga označili celo investitorji.⁷¹ Še bolj megalomanske pa so se zdele ideje o izrabi vode iz Bohinjskega jezera. Leta 1940 je italijansko zunanje ministrstvo dobilo pooblastilo, da doseže mednarodni sporazum z Jugoslavijo, po

⁶⁸ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 6. Glej tudi SI PANG 21, t. e. 17, a. e. 343, sign. 4 in a. e. 344, sig. 5.

⁶⁹ SI AS 1643, t. e. 34, a. e. 476/ VI, 7.

⁷⁰ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sig. 1/29.

⁷¹ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sig. 1/1, Relazione generale.

katerem bi del vodne sile iz Bohinjskega jezera preusmerili v dolino Soče. Predvidevali so gradnjo predora premera 3,60 m in dolžine 13,5 km, ki naj bi povezal Bohinjsko jezero in dolino Soče. Centralo naj bi locirali nad Mostom na Soči in naj bi proizvedla kar 200.000.000 kWh električne energije na leto, posledično pa naj bi se povečala tudi proizvodna v Dobarju in vseh elektrarnah po toku reke Soče navzdol, ki naj bi izkoriščale povečan vodni pretok.⁷²

Začetek predvidenih del se je vedno znova zamikal tudi zaradi nasprotujočih si interesov. Tak primer je bil spor med SEFI in Società Miniere e Cave di Predil (Rabeljska rudarska družba), ki sta obe nameravali izkoriščati vode iz Rabeljskega jezera. Pri tem se družbi nista mogli medsebojno dogovoriti o količini vode, ki naj bi bila konstantno na voljo družbi SEFI, zaradi česar se je Direkcija za vode znašla v vlogi razsodnika med dvema družbama, ki sta s koncesijami posegali v pravice druga druge. V skladu s koncesijskimi načrti sta se odvijali samo gradnji elektrarn Plužna in Log-Mangart, pri preostalih načrtovanih posegih pa so z deli zaostajali do te mere, da so morali že v letu 1929 zaprositi za spremembo gradbenega dovoljenja in za odlog predvidenega začetka gradnje.⁷³ Ker se je začetek gradnje vedno znova zamikal, so se načrti izkazali za neustrezne že pred začetkom del. Investitor je zato vedno znova popravljal projekt in moral vedno znova tudi vlagati prošnje za dodelitev koncesije in vedno znova pridobivati soglasja vseh vpletenih.⁷⁴ Investitorji so pogosto poročali tudi o težavah s slabimi prometnimi povezavami. Pred dejanskim začetkom gradnje so zato pogosto izgubljali čas z gradnjo povezovalnih cest in mostov, kar je investicijo vedno znova dražilo. Poleg tega je bilo treba zagotoviti nastanitve za gradbene delavce ter jim zagotoviti prehrano in dodatno oskrbo.⁷⁵

Poplavo načrtov je mogoče spremljati tudi v tridesetih letih. Družba SEFI je spremenila projekt elektrarne Trnovo z derivacijo Koritnice pod Rabelnikom, Soče pri sotočju Golobarja, ter Slatnice, leta 1937 pa so spremenili še lokacijo same elektrarne, ki so jo po novem umestili bližje Trnovemu. Leta 1933 je svoje načrte za dve hidroelektrarni predstavila Società Idroelettrica Goriziana (Goriška hidroelektriška družba), ki je načrtovala postavitve ene elektrarne pri Kobaridu, druge pa pri Volčah, za kar bi bilo treba zgraditi zajetje Soče pri Kamnem. Leta 1937 so omenjene načrte opustili in načrtovali zgolj še elektrarno v soteski nad Kobaridom, ki je predvidevala postavitve jezov, čigar dimenzije so z leti precej spreminjali. Postavitve jezov pri Kobaridu je leta 1943 načrtovala tudi družba SADE, ki je zajeto vodo nato nameravala speljati do Tolmina, kjer bi nato dejansko stala elektrarna. Leta 1941 so predstavili tudi načrte postavitve elektrarne v Bači pri Modreju, ki bi se z vodo oskrbovala iz zajezitve pri Oblokah na Bači ter iz Koritnice in Kneže, na kateri so načrtovali postavitve velikega jezov Lisec. Leta 1942 je svoje načrte predstavila tudi družba AIESA. Začela je projektirati elektrarno Kršovec, ki

⁷² SI AS 1643, t. e. 34, a. e. 476 / VI, 7.

⁷³ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sign. 1/2, Programma elettrico.

⁷⁴ SI PANG 21, t. e. 17, a. e. 344, sign. 5, Direzione generale delle acque e degli impianti elettrici.

⁷⁵ SI PANG 21, t. e. 17, a. e. 344, sign. 5, Progetto definitivo per l'utilizzazione delle forze idriche della valle Lepenia.

bi izkoriščala derivacijo Koritnice pri trdnjavi Kluže in Šumnika v dolini Bavšice. Vodo te elektrarne bi nato še enkrat izkoristili, saj bi ji dodali derivacijo Slatnice in bi ju nato skupaj preusmerili v elektrarno pri Trnovem. Nobeden od teh projektov ni bil uresničen.⁷⁶ Leta 1942, torej že v času vojne, se je začel tudi spor za pravico do izrabe vodne sile med Società anonima Miniere e cave del Predil, ki je imela obstoječo koncesijo za izrabo reke Koritnice in ki je predvidevala postavitev 1.000.000 m³ velikega zajetja v občini Bovec, ter AIESA, ki je želela koncesijo za izrabo vodne sile Koritnice in Bavšice ter zgraditi 22.000.000 m³ veliko vodno zajetje. Prvi bi vso energijo potrebovali za oskrbo rudnika, druga družba pa je načrtovala postavitev 130 kV daljnovoda dolžine 17 km, ki naj bi novo zgrajeni objekt povežala s centralo Trnovo, od tam pa naj bi po daljnovodu Trnovo–Mestre dolžine 140 km energijo prenesel do industrijskih odjemalcev. Samo manjši del je bil torej namenjen oskrbi prebivalstva in industrije v neposredni bližini, večino pa naj bi odkupila industrijska družba VETROCOKE. Ta je takrat trpela zaradi neredne oskrbe z nafto in drugimi trdimi gorivi, ki so jih preusmerjali za potrebe vojske, in si je želela stabilne oskrbe z električno energijo. Rudnik, ki si je namesto prenove svoje obstoječe centrale v Logu pod Mangartom želel postaviti nov in zmogljivejši objekt na Koritnici, je prejel očitke, da deluje v nasprotju z nacionalnim interesom. Kljub dejstvu, da je rudnik zagotavljal petino vseh državnih potreb po cinku in velik del potreb po svincu, so mu očitali protidržavno držo, ker se ni želel podrediti višjim interesom. Oba projekta sta bila predstavljena javnosti na Tehničnem uradu v Gorici, kjer so imeli možnost ugovora vsi, ki bi zaradi omenjene gradnje utrpeli kakršnokoli škodo. Stranke v postopku so bile tako osebe javnega značaja, kot je bilo Vojno ministrstvo, Direkcija za ceste, Oddelek za ribištvo kot tudi zasebni lastniki majhnih obratov, predvsem žag in mlinov. Ti niso bili povsem brez pravic. Odredba št. 1032 je njihove interese delno ščitila in jim priznavala pravico do odškodnine zaradi nastale škode oz. če se je ugotovilo, da je njihova dejavnost nezdržljiva s projekti novega koncesionarja. Če so imeli dokaze o pravici do uporabe vodnih virov, jim je bila priznana odškodnina za izpadli dohodek za leta veljavnosti njihove koncesije. V tem postopku je bila večina ugovorov malih zasebnih lastnikov zavrnjenih, pravica do odškodnine pa je bila priznana Štefaniji Kovač iz Vodence pri Bovcu, ki ji je uspelo dokazati obstoj koncesijskih pravic na Koritnici in s tem upravičenost svojih zahtev.

Uprava rudnika se je pritoževala, da je oblast več kot eno leto namerno zavlačevala postopek dodelitve koncesije, zato da je družba AIESA lahko oddala svojo vlogo in da je omenjeno družbo tudi ves čas favorizirala. Uprava rudnika je svojo vlogo namreč vložila 2. aprila 1941 ter pridobila vsa potrebna dovoljenja in soglasja. Družba AIESA pa je svoj načrt vložila 18. aprila 1942 in ga predstavila kot nadgradnjo že obstoječe koncesije za izrabo vodnega vira reke Koritnice. Koncesija je bila nazadnje res podeljena omenjeni družbi, saj naj bi njen projekt bolj sledil nacionalnemu interesu, rudnik pa so zavarovali s klavzulo, da jim mora AIESA dobavljati energijo – vsaj 3.000.000 kWh na leto po vnaprej določeni

⁷⁶ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 7.

ceni, čeprav si je rudnik želel zagotovilo o vsaj 4.500.000 kWh.⁷⁷ Družbo so oprostili dolžnosti, da del proizvedene energije nameni lokalnemu okolju, kot je to predvideval zakon. To so utemeljili z dejstvom, da v bližnji okolici ni bilo posebnih potreb po električni energiji in tudi ne zanimanja zanjo. Tako okolje kot tudi večinsko prebivalstvo naj bi po njihovem mnenju ne bili na stopnji razvoja, da bi to energijo potrebovali ali si je želeli. Del energije so prednostno rezervirali za državne železnice ter občino Bovec, če bo izkazala interes zanjo v roku štirih let od izdaje odločbe. Manj uslužna je bila oblast glede dolžine trajanja koncesije: družba jo je želela za obdobje 60 let, česar pa niso dosegli. Koncesije naj bi bilo namreč treba vedno znova preverjati in preučevati njihovo rentabilnost. Poleg tega so jim za začetek izdaje koncesije določili leto 1926, ko je bila izdana prva listina, kar je obdobje izkoriščanja močno skrajšalo. Po odločbi naj bi po koncu koncesije postale državna last brez vsake odškodnine vse zaježitve, kanali in vsa preostala infrastruktura. Država si je pridržala tudi pravico, da poseže v lastništvo drugih objektov, stojne opreme, transformatorjev in distribucijskega omrežja, pri čemer pa bi podjetju izplačala odškodnino v višini cene materiala ter svojo namero sporočila vsaj tri leta pred načrtovanim prevzemom.⁷⁸

Vsaka neuresničena projektna dokumentacija je predstavljala veliko izgubo za podjetja, saj je bilo treba vsakokrat znova financirati geološke in potresne študije ter vse statične izračune. Prav slednji so bili zaradi obveznega varčevanja z železnimi konstrukcijami vedno na meji mogočega, še dodatni pomisleki pa so se začeli po izbruhu vojne, ko je bilo treba razmišljati o varnosti takih gradenj in predvideti možnost hitrega praznjenja vodnih zajetij v primeru letalskega napada ali druge oblike invazije.⁷⁹ Gradnje in investicije so ob koncu tridesetih let ostajale neuresničene tudi zaradi razmer na trgu z električno energijo. Vlada je cene energije blokirala v želji zaščititi industrijsko proizvodnjo, s tem pa je v nezavidljiv položaj spravljala elektrodistribucijska podjetja, ki so se spoprijemala z naraščajočimi stroški gradnje, vedno novimi zahtevami, ki so jih morali izpolniti pred začetkom gradnje, po izbruhu druge svetovne vojne pa je vse večjo težavo predstavljalo tudi pomanjkanje delovne sile. Naraščajočih cen niso smeli preleti v končno ceno električne energije, zato je kljub izkoriščanju vseh vladnih subvencij obstajal precejšen razkorak med investicijo in pričakovanim izkupičkom. Zamisel o gradnji centrale med Kobaridom in Tolminom je tako leta 1943 dokončno zamrla, saj so bile cene energije blokirane že od leta 1936. Stroški obratovanja za vsako leto koncesije so znašali 16.000.000 lir, ob takratnih cenah električne energije (0,12 l/kWh) pa več kot 11.000.000 lir letnega izkupička ni bilo mogoče pričakovati.⁸⁰

⁷⁷ SI PANG 21, t. e. 20, a. e. 350, sign. 12.

⁷⁸ SI PANG 21, t. e. 20, a. e. 350, sig. 12.

⁷⁹ SI PANG 21, t. e. 22, a. e. 352, sign. 13.

⁸⁰ SI PANG 21, t. e. 29, a. e. 363, sig. 24. O specifičnih težavah z delovno silo v elektrodistribucijskem sektorju glej tudi Nardiello, *Diga di ritenuta*, str. 19.

Doblar in Plave

Projektna dokumentacija za gradnjo objektov na srednjem toku reke Soče je bila predstavljena že leta 1925. Società idroelettrica Goriziana je za gradnjo že pridobila koncesijo, vendar gradnje ni začela. Koncesijo je nato prevzela SADE (Società Adriatica di Elettricità – Azienda Idroelettrica). Pred dejansko izvedbo so projekte večkrat spreminjali in prilagajali. Nazadnje se je zmanjšalo število načrtovanih objektov iz prvotno načrtovanih pet na štiri, saj so namesto dveh ločenih central na Mostu na Soči ter pri Doblarju zgradili zgolj slednjo. Povečali so volumen zajetja pri Mostu na Soči, ki je tako znašal že 6.400.000 m³, ter tako regulirali celoten tok srednje Soče.⁸¹

Objekt	Predvidena moč	Cena gradnje (v lirah)
Most na Soči - Doblar	30 000 kWh	70 000 000
Kanal	10 000 kWh	23 000 000
Ložice	8000 kWh	20 000 000
Solkan	20 000 kWh	45 000 000

Predvidene hidroelektrarne na srednjem toku reke Soče ter cena njihove izgradnje.

Vir: SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18, Relazione tecnica generale.

Po številnih preprekah je gradnja v drugi polovici tridesetih let vendarle dobila večji zagon. Režimska propaganda se je v letu 1939 tako lahko pohvalila z dejstvom, da je v Julijski krajini potekalo več investicij v elektrodistribucijsko omrežje v skupni vrednosti 600.000.000 lir, ki naj bi skupaj zagotovile 97.000 kW električne energije, zgrajeno naj bi bilo več kot 2500 km transportnih linij za prenos električne energije, elektrificiranih naj bi bilo tudi 764 naselij, kar je pomenilo, da je sadove uspeha lahko uživalo 1.050.000 od skupnih 1.700.000 prebivalcev. Načrt je ostajal enak: izkoristiti ves potencial Soče, od Kobarida do Gradiške, kar naj bi dosegli z gradnjo »najbolj gigantskih konstrukcij, ki so bile ustvarjene od začetkov fašističnega imperija«.⁸²

Če bi bil drugi sklop načrtov v celoti uresničen, bi bilo v zgornjem in srednjem toku Soče zgrajenih pet velikih vodnih zajetij. Največje bi bilo v Kobaridu (15.090.000 m³), nato pa naj bi jim sledila še zajetja v Kamnem (2.000.000 m³), Most na Soči (6.400.000 m³), Kanal (1.300.000 m³) ter Solkan (3.500.000 m³). Te gradnje bi povsem spremenile pretok Soče, ki bi na tak način postala povsem regulirana in uporabna za izkoriščanje.⁸³ Gradnjo elektrarn na srednjem toku Soče je SADE začela leta 1936. Zgradili so dve elektrarni moči 48.000 kW, s povprečno letno produkcijo 240 milijonov kWh. Za potrebe teh dveh central je SADE zgradila še akumulacijsko jezero pri Mostu na Soči, ki z vodo oskrbuje elektrarno Doblar ter jez pri Ajbi, ki omogoča neodvisno delovanje centrale Plave. Od načrtovanih 10

⁸¹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18, Progetto di variante in sede esecutiva dell'impianto di S. Lucia d'Isonzo – Relazione tecnica.

⁸² Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 122–124.

⁸³ SI PANG 21, t. e. 28, a. e. 362, sign. 23.

velikih elektrocentral v zgornjem in srednjem toku reke Soče sta bili tako zgrajeni manjši zajetji in elektrarni pri Kobaridu in Tolminu, ponos pa sta vzbujali zlasti elektrarni Doblar (zgrajena leta 1939) ter Plave (zgrajena leta 1940). Elektrocentrala pri Dolgi Njivi na Pevmici bi bila po moči enakovredna centrali v Plavah. Na leto naj bi proizvedla 80.000.000 kWh energije ter tako postala tretja v nizu velikih objektov v srednjem toku reke Soče. Načrti za njeno izgradnjo so zastali po kapitulaciji Italije, enaka pa je bila tudi usoda HE Koritnica in Trnovo.⁸⁴ Po vojni so v prepričanju, da bo prevladal razum ter da bodo odločevalci po vojni upoštevali »naravne, nacionalne in gospodarske« interese območja ter ga ponovno vključili v okvir Republike Italije, nadaljevali z načrti, pripravo dokumentacije, obnovo in prvimi investicijami.⁸⁵

Pred tem je obstajal načrt za gradnjo elektrarne pri Mostu na Soči, ki bi izkoriščala vodno silo iz zaježitve Soče in Idrije. Uresničila se je druga možnost – zgradili so jez pri Podselu in vodo nato speljali do Doblarja. Elektrarna Plave z jezom pri Ajbi je nastala, potem ko so opustili načrtovane elektrarne pri Ložicah in Kanalu.⁸⁶

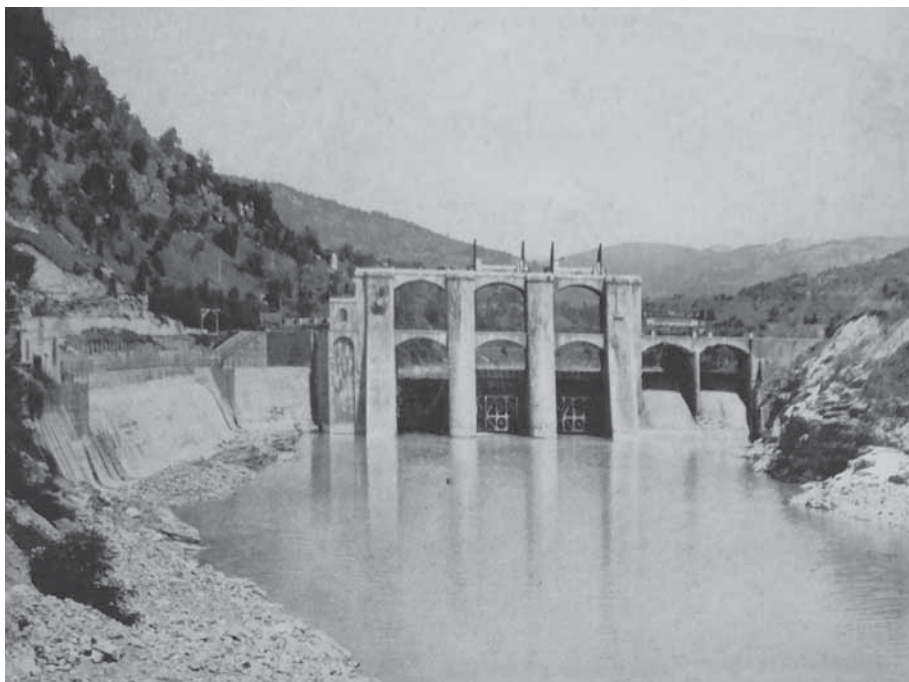
Jez Podselo.

Vir: *Lo sfruttamento idroelettrico di Tagliamento Cellina Isonzo*, str. 24.

⁸⁴ SIAS 1643, t. e. 34, a. e. 476/VI, 7. Glej tudi: Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 124–125, in *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 123.

⁸⁵ Luzzatto-Fegiz (ur.), *L'economia della Venezia Giulia*, str. 71–72 in 154–156.

⁸⁶ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 7.

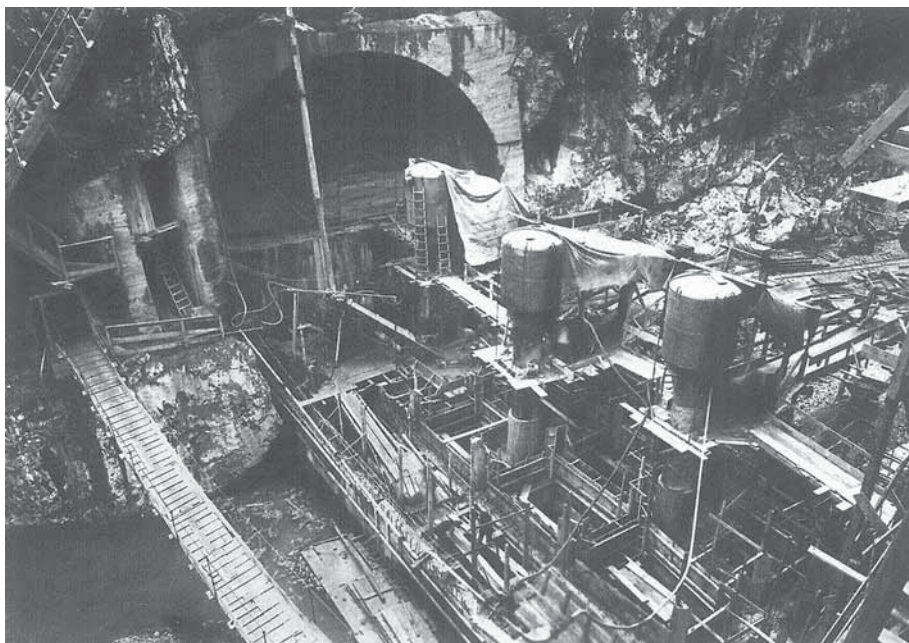
Jez in zajetje pri Ajbi.

Vir: Lo sfruttamento idroelettrico di Tagliamento Cellina Isonzo, str. 25.

Elektrarni Doblar in Plave sta veljali za inženirska bisera. HE Doblar je bila grajena tako, da bi jo morebitni napad iz zraka kar najmanj prizadel, saj bi to sicer pomenilo sprostitev ogromnega vodnega vala in katastrofo za celotno Posočje. Gradnja elektrarne je potekala v več etapah: prvotno grajeni jez pri Podselu je dvignil nivo vode s 119 m nadmorske višine na 153 m nadmorske višine. Na desnem bregu so bile načrtovane derivacije, vodo pa so do generatorske turbine nato speljali po 3820 metrov dolgi galeriji. Tako galerija kot jedro centrale in odtočni kanal, po katerem se je voda vračala v strugo, so bili v celoti vkopani v goro. Najranljivejši del infrastrukture je bil nasip jezu, ki ga ni bilo mogoče povsem zavarovati. Zaradi ugodnega reliefa sicer ni bil povsem izpostavljen morebitnemu bombardiranju, kljub temu pa je bil načrtovan tako, da ga je bilo v skrajnih razmerah mogoče izprazniti v roku dveh do treh ur.⁸⁷

Država je za izvedbo omenjenih investicij ponujala subvencijo v višini 30 odstotkov celotne cene gradnje jezov in umetnih jezer, vendar je istočasno ceno električne energije zamrznila pri 0,11 lire za kWh, kar pomeni, da je bil novi objekt nerentabilen že pred začetkom gradnje. Od države so zato pričakovali večje spodbude, saj naj bi bila gradnja teh objektov nedvomno tako v regionalnem kot nacionalnem in političnem interesu. S temi gradnjami naj bi končno postavili temelj

⁸⁷ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18, Progetto di variante in sede esecutiva dell'impianto di S. Lucia d'Isonzo – Relazione tecnica. Glej tudi: Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 125.

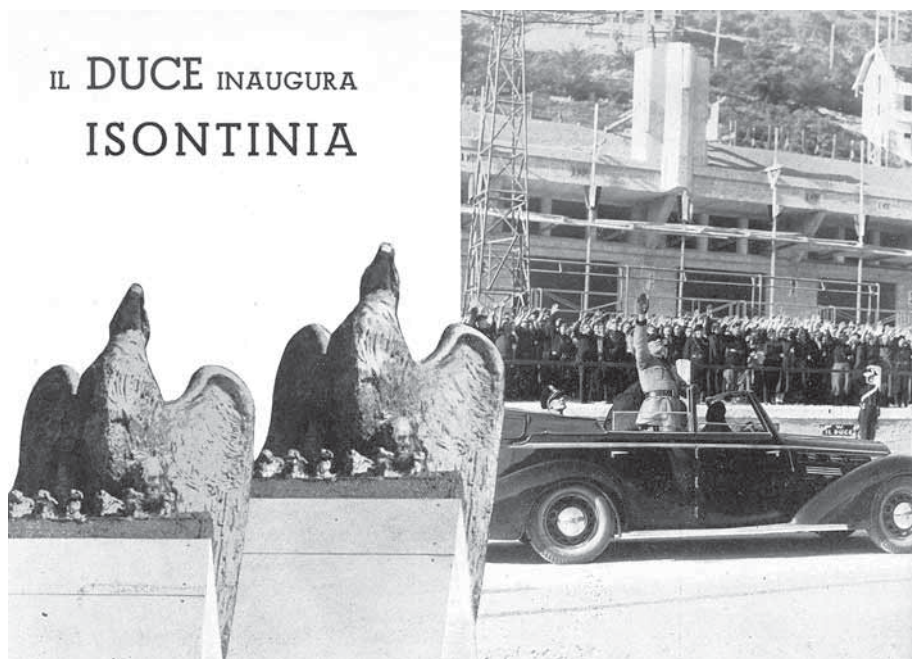
Gradbišče jezu Podselo.

Vir: Sartori; Tigoli, Le opere pubbliche nella Venezia Giulia, ob str: 124.

razvoja ozemelj, ki so bila Italiji priključena najpozneje in kjer so vladale napetosti na nacionalni ravni. Ne samo razvoj industrije, od teh investicij so si obetali tudi krepitev italijanskega značaja teh krajev, kar je bilo zagotovo vredno dodatnih spodbud.⁸⁸ Centrali sta veljali za »avtarkijo v praksi« in sta bili zato deležni izdatne

⁸⁸ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18.

podpore in pozornosti, saj so Mussolinija osebno obveščali o poteku gradnje in začetku obratovanja.⁸⁹

Mussolini med slavnostnim odprtjem HE Doblar in naselja Isontinia.

Vir: Celona, Trionfale viaggio del Duce nel Goriziano, b. p.

Družba SADE, ki jo je poosebljal njen lastnik Giuseppe Volpi, je v projektni dokumentaciji izražala pričakovanja, da bi oblast gradnje v Posočju podprla z dodatnimi subvencijami in olajšavami ter jim s tem priznala posebne zasluge pri širjenju fašizma in italijanske kulture v teh zaostalih krajih. Formalnega priznanja posebnih zaslug za narod so bili Volpi in njegovi delavci deležni leta 1938 med obiskom Benita Mussolinija. To jim je prineslo predvsem čast, vsekakor pa so si v naslednjih fazah gradnje obetali tudi konkretnjšo pomoč. Mussolini je med svojim obiskom krajev med Trstom in Kobaridom veliko pozornosti in hvale namenil prav sistemu hidroelektrarn na Soči, ki naj bi zagotavljale avtarkijo, industrijski napredek, bile pa naj bi tudi najlepši simbol superiornosti italijanskega znanja, kulture in civilizacije. Kraje, kjer so živeli večinoma skromni hribovski kmetje, naj bi iz srednjeveške zaostalosti potegnili v novo dobo razvoja. Mussolini si je na kratko ogledal gradbena dela v Plavah, veliko pozornosti pa je namenil objektom v Doblarju, kjer je bila gradnja v polnem zamahu. Mussolini je najprej otvoril novo naselje Isontinia z domovanji za gradbene delavce in njihove družine, nato pa si je ogledal še strojnico, dovodni predor in preostalo infrastrukturo. Z dvigom ogromne italijanske zastave, dučejevim rimskim pozdravom in ob navdušenem vzklikanju množice prisotnih je bila HE Doblar uradno odprta kljub dejstvu, da dela še zdaleč niso bila končana. Mussolini

⁸⁹ *Il Piccolo della Sera*, 17, št. 6008, 3. 4. 1939, Autarchia in azione.

se je posebej zaslužnim delavcem ter tistim, ki so imeli deset in več otrok, osebno zahvalil. Podelil jim je bankovce za 500 in 1000 lir ter si nato ogledal še gradbišče pri Podselu. »Mastodontska investicija«, med katero so izkopali več kot 725.000 m³ zemljine in kamenja, naj bi bila sad neutrudnega dela in strasti, ki jo je fašistični režim vcepil v Italijane. Proizvod elektrarne naj ne bi bila zgolj elektrika, prepotrebna za industrijski razvoj. Že med njihovo gradnjo naj bi se po njihovi zaslugi rojeval tudi novi človek, fašist, ki je cenil delo, napredek, ter razumel, da je avtarkija pogoj za popolno neodvisnost naroda. Ekonomski interesi in boj za avtarkijo se nikjer v Italiji niso tako popolno spajali z nacionalnimi in političnimi interesi kot prav v Posočju, kar je vsekakor opravičevalo njihovo izvedbo. Tujerodni prebivalci, ki so se po pisanju režimske propagande samoiniciativno zgrinjali, da bi v živo videli utemeljitelja imperija, so bili deležni zgleda dela in moči volje ter so lahko prepoznali veličino in premoč italijanske kulture.⁹⁰

Zemlja zasebnih lastnikov

Pri projektih, ki so prišli v končno fazo izvedbe, so se investitorji neizogibno srečali še z eno težavo: pridobivanjem zemljišč, ki so bila v zasebni lasti, in odkupom različnih koncesij, predvsem ribiških pravic, ki so jih zasebniki imeli v lasti. V dokumentaciji podjetja ponavadi pišejo, da so pogajanja potekala v vljudnem toku in da z odkupom ni težav. Cenitev so izvedli v sodelovanju s Tehničnim uradom Gorica, ki je deloval v okviru Ministrstva za javna dela, v primeru prisilnega zasega zemljišč pa je postopek vodila prefektura iz Gorice. Investitor ni mogel ravnati povsem samovoljno in je veljal za eno od strank v postopku. Tehnični urad je v primerih, da se investitor in lastnik zemljišča oz. nosilec koncesije nista zmogla dogovoriti, zahteval pridobitev izvedenskih mnenj, zaslišanje prič ter ogleda na terenu. Lastniki zemljišč so imeli možnost pritožbe, vsekakor pa je prebivalstvo na obravnavanih področjih imelo pravico do odškodnin. Po prepričanju oblasti in investitorja so bile odškodnine odmerjene velikodušno, predvsem glede na splošno slabo socialno stanje ljudi, nedonosnost zemljišč in dejstva, da je bila večina vrednejših zemljišč, sadovnjakov in gozdov močno poškodovanih med prvo svetovno vojno in torej brez prave vrednosti. Lastniki zemljišč se s takim stališčem niso vedno strinjali. Kmetje niso imeli pravega vpliva na to, v katero kategorijo bo njihovo zemljišče razporejeno, niti na višino uradne cenitve. Imeli so sicer pravico zahtevati višjo ceno za svoje zemljišče, vendar je bilo manevrskega prostora malo, investitor pa je v skrajni sili lahko tudi prisilno zasegel zemljišče, če je dokazal, da je to v javnem interesu. Za načrtovano gradnjo jezu pri Kobaridu so predvidevali odkup 282.630 m² zemljišč, za kar je investitor načrtoval izplačilo 84.789 lir. V povprečju naj bi lastniki tako dobili 0,30 lire za m². Cena je sicer nihala od 0,10 lire za m² za slabša zemljišča do 0,50 lire za m² za boljša. Za gozd so praviloma ponujali 0,30 lire za m², ker je lastnik gozd lahko pred

⁹⁰ Celona, *Trionfale viaggio*, brez paginacije. Glej tudi: Mlakar, Benito Mussolini, str. 312–313.

prodajo posekal in prodal les.⁹¹ Zemljišča so bila torej ocenjena slabo, zlasti če jih primerjamo s cenami siceršnjih življenjskih dobrin. Odkup zemljišč se je odvijal v obdobju, ko je bila tržna vrednost kmetijske zemlje izrazito nizka. V tridesetih letih so cene zemljišč namreč izrazito upadle, saj je v letih po izbruhu ekonomske krize veliko prezadolženih kmetov prodajalo svoja zemljišča.⁹² Zneske so izračunali na podlagi pričakovanega letnega donosa, ki je bil za uradne statistike ponekod skoraj ničen tudi zaradi izjemno strmih in neugodnih leg. Kar je bilo za uradnike le kup kamenja, je bilo za povprečnega kmeta v Posočju pašnik, zato je neizogibno prihajalo do sporov. Površin, ki bi bile primerne za oranje in torej edine ocenjene po ceni 2 liri za m², v Posočju po uradnih cenitvah tako rekoč ni bilo. Dodatne težave je predstavljalo neujemanje uradnih evidenc – lastnik in uporabnik nista bila vedno ista oseba, in če se nista mogla dogovoriti, komu pravzaprav pripada odškodnina, je bilo zemljišče na koncu zaseženo. Težave je povzročala tudi izjemna razdrobljenost zemljišč, saj so bile parcele razdeljene celo na 21 delov, številni od teh lastnikov pa so bili razseljeni in jih ni bilo mogoče izslediti. Kadar ni bilo mogoče doseči soglasja vseh lastnikov, je bilo zemljišče preprosto zaseženo.⁹³

Cenitev je bila narejena natančno – ocenili so lesno zalogo ter prešteli sadna drevesa, njihov obseg in vrsto, popisali naklon zemljišča ter ocenili katastrski dohodek, ki je iz posameznega zemljišča izhajal.⁹⁴ Primer take cenitve je posestvo Mihaela Namarja iz Ajbe, ki je bilo zaseženo za potrebe gradnje hidroelektrarne Plave. Namarju so našeli 52 sadnih dreves, od katerih so imela štiri drevesa premer več kot 26 cm, eno drevo je bilo premera 20 cm, preostalih 47 pa je bilo premera od 2 do 10 cm. Skupna vrednost nasada je bila tako ocenjena na 600 lir, medtem ko so mu za samo zemljišče ponudili 0,60 lire za m². Namar, tako kot še nekateri drugi lastniki, svojih zemljišč ni hotel prodati pod nobenim pogojem in se ni bil pripravljen pogajati. Investitorjem niso postavljali zahtev po višji odškodnini, temveč so vztrajali, da svoje lastnine nočejo prodati.⁹⁵

Na območju Mosta na Soči in Kanala so prisilno zasegli zemljišča devetim lastnikom v skupnem obsegu 18.622 m². Za zemljišča so lastnikom ponujali različne cene, od 0,20 do 1,50 lire za m², kar se je investitorjem zdela poštena cena glede na to, da je šlo večinoma za travnike in kamnite pašnike slabše kakovosti. Poraščene dele zemljišč naj bi le pogojno lahko imenovali gozd, poleg tega pa naj bi bili nakloni zemljišč preveč strmi za moderno obdelavo. Težava, ki se je pogosto pojavljala, je bilo dejstvo, da so bila zemljišča, ki so jih želeli pridobiti, pod hipoteko. Ponujene odškodnine pogosto lastniku niso omogočale niti poplačila dolgov, investitor je v imenu javnega interesa zemljišča nazadnje zasegel, kmet pa je na koncu ostal brez obojega – brez zemljišča in brez odškodnine. Prenos lastništev je bil tudi v teh primerih težaven zaradi razdrobljenosti lastniške strukture, do sporov pa je

⁹¹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/2, Esproprio terreni in SI PANG 21, t. e. 28, a. e. 362, sign. 23, Impianto idroelettrico di Caporetto. Elenco proprietari.

⁹² Bianchetti, *Aspetti del paesaggio*, str. 56.

⁹³ SI PANG 21, t. e. 28, a. e. 362, sign. 23, Elenco proprietari.

⁹⁴ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/2, Esproprio terreni.

⁹⁵ SI PANG 21, t. e. 26, a. e. 359, sign. 20/8.

prihajalo tudi zato, ker so kmetje želeli iztržiti večje odškodnine. Marija Breščak z Mosta na Soči je tako namesto ponujenih 0,70 lire za m² zahtevala za svoje zemljišče 1,50 lire za m². Investitor, ki se je bil sicer pripravljen pogajati, na tako pretirano zahtevo ni želel pristati. Še bolj samozavesten je bil Anton Mikuž, prav tako z Mosta na Soči. Za zemljišča na Modrejcah, ki so bila ocenjena za »skalnate prepade z redkim grmičevjem z malo travniške ravnine in brez vsakršne kmetijske vrednosti«, je namesto 0,20 ter 0,70 lire na m² zahteval enotno ceno dve liri na m² in se ni bil pripravljen pogajati. Omenjeni je bil lastnik zemljišč v različnih krajevnih skupnostih, zato se njegovo ime v dokumentih pojavlja večkrat, saj je bil trdno prepričan, da ima za svoja zemljišča pravico pridobiti pravično odškodnino. Posebnega strahu pred oblastjo in investitorji ni zaznati. Ti so se do lastnikov zemljišč obnašali navidezno korektno, se bili pripravljeni pogajati, oblast pa se je v ta proces vmešala šele takrat, ko dogovora med obema stranema ni bilo mogoče doseči. V imenu javnega interesa je nazadnje prevladala pravica močnejšega.⁹⁶

Spori glede ribiških koncesij

Trši oreh je predstavljalo pet nosilcev ribiških koncesij, ki so vsi po vrsti zahtevali precej višje zneske odškodnin, kot jih je bil investitor pripravljen izplačati. Ocene vrednosti teh koncesijskih pravic sicer investitor ni določal sam. Za izračun zneska je bil odgovoren Področni urad za zaščito ribištva za Julijsko krajino s sedežem v Trstu. Znesek so izračunali tako, da so upoštevali povprečni letni ulov v treh letih pred izračunom, ga finančno ovrednotili, od tega zneska pa so nato odšteli stroške, ki jih je z opravljanjem dejavnosti imel nosilec te pravice: davke, stroške upravljanja, vzdrževanja rečne struge, pomlajevanje ribjega zaroda ter stroške dela. Dobljeni znesek so nato obrestovali po enotni petodstotni obrestni meri ter tako prišli do zneska, ki ga je investitor nato ponudil lastniku, ob čemer pa so vedno poudarjali, da so se bili o končnem znesku pripravljeni vsaj delno še pogajati. Najbolj obsežen spor je potekal s Francem Skrtom z Mosta na Soči, ki je namesto 7260 lir odškodnine zahteval 90.000 lir. Skrt, ki je ribiško pravico na 3,5 km odseku reke Soče odkupil leta 1909 od baronice Winkler, naj bi letno nalovil približno 175 kg postrvi, redno pa je skrbel tudi za vnos mladice na svojem delu toka reke, kar mu je priznaval tudi investitor. Skrt, hotelir in gostilničar, pa je po drugi strani dokazoval, da je letno nalovil vsaj 300 kg rib, saj ni lovil le postrvi, da je ribe ponujal v svoji gostilni, kjer je zanje dosegal precej višjo ceno kot na prostem trgu, da so večino njegovih gostov v hotelu predstavljali športni ribiči ter da je torej tržil tudi ribolovna dovoljenja. Izpada teh dohodkov mu investitor ni želel povrniti. Družina Skrt je leta 1913 pridobila dovoljenje za postavitev posebne pasti znotraj toka reke, kar jim je omogočilo res obsežen ulov. Tak način ribolova je bil medtem razglašen za nelegalnega, zato mu je bil investitor pripravljen vrniti le izpad ulova na trnek, ki pa je bil seveda precej manjši. Ribji stalež naj bi zdesetkala tudi vojna, kar pa ni bila investitorjeva krivda.

⁹⁶ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/2, Esproprio terreni.

Skrť je po drugi strani dokazoval, da se je ulov zmanjšal šele po začetku pripravljalnih gradbenih del in izgradnje jezú pri Podselu in da je investitor odgovoren za izpad v njegovem dohodku že po letu 1935. V ta namen ni dobil nikakršne odškodnine, čeprav je bil že s tem prikrajšan za vsaj 15.000 lir. V tem postopku je bilo izvedenih več zaslišanj prič in ogledov stanja na terenu, Franc Skrt si je najel odvjetnika, ki ga je v teh postopkih zastopal, najel pa je celo kmetijskega izvedenca in zemljemerca, ki naj bi določil pravo vrednost ribolovnega območja, ki si ga je lastil Skrt. Ta je potrdil, da je že gradnja jezú Podselo Skrtu prizadela hudo ekonomsko škodo, ki bi jo investitor moral povrniti. Pretok reke je bil upočasnen, voda je bila motna, kar je bilo posebej usodno za ribji stalež postrvi in lipanov, malo manj pa za mreene in krape. Letni donos naj bi tako znašal vsaj 3000 lir, saj se je ves čas navezoval na Skrtovo gostinsko in hotelirsko dejavnost, ki je bila od ribolova nedvomno odvisna. Izvedenec je vrednost ribolovne pravice tako ocenil na 85.000 lir, čemur pa je dodal 15.000 lir odškodnine, ki naj bi Skrtu pripadala za škodo, ki mu je bila povzročena med leti 1935 in 1939. To je pomenilo, da naj bi mu investitor izplačal okroglih 100.000 lir. Ministrstvo za kmetijstvo in ribištvo je nato imenovalo drugega izvedenca, ki je bil predsednik konzorcija za zaščito ribištva v Julijski krajini in naj bi podal še eno, bolj verodostojno mnenje. Iz davkov, ki jih je Skrt plačal v letih 1935–1939, teh prihodkov ni bilo mogoče zaznati, kar je lahko pomenilo, da teh dohodkov v resnici ni imel ali pa, da je Skrt državi utajeval realno stanje svojih prihodkov. Tehnični urad iz Gorice je v tem postopku odigral vlogo posrednika, pa tudi razsodnika, saj naj bi ob koncu izdal odločbo, ki bi bila zavezujoča za obe strani. Izvedenec nasprotni strani je dokazoval, da je bil resnični dohodek precej nižji – čistega dobička naj bi bilo zgolj za 500 lir na letni ravni, zato naj bi odškodnina znašala največ 10.000 lir. Skrt se je nato obrnil na novega strokovnjaka agronoma, ki je nato napisal še eno mnenje. V njem je dokazoval pristranskost in površnost tržaškega izvedenca, ki je povsem zanemaril dohodke, ki jih je Skrtu prinašal lov na lipana, rečne rake in druge vrste rib, ter dejstvo, da je Skrt svojim gostom tržil tudi ribolovna dovoljenja. Pravni spor se je nato nenadoma zaključil, očitno s smrtjo Franca Skrtá v letu 1941. Njegovi potomci so namreč očitno sprejeli ponudbo investitorja, kakšen znesek so nazadnje vendarle prejeli, pa Urad ni bil obveščen.⁹⁷

Med lastniki ribolovnih pravic najdemo tudi Antona Mikuža, še enega posestnika, gostilničarja in hotelirja z Mosta na Soči. V zameno za njegovo koncesijo naj bi mu pripadala odškodnina v vrednosti 2850 lir. Družba SADE je ponudbo »radodarno« izboljšala, kar pa je Mikuž zavrnil in zahteval izplačilo 45.000 lir, saj je na dejavnost ribolova navezoval tudi vse svoje druge aktivnosti, kar pomeni, da je na ribolovu temeljil ves njegov dohodek. Nasprotna stran mu je očitala neplačevanje davkov od teh dohodkov ter napihovanje števil z namenom okoriščanja in goljufige. Mikuž je v postopku začel zahtevati še odškodnino za škodo, ki mu je bila že povzročena v času gradnje galerije pri Mostu na Soči in jezú Podselo – ogromno škode naj bi povzročilo zlasti miniranje. Njegove zahteve so zavračali tudi z

⁹⁷ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Francesco Skrt.

dejstvom, da ni imel pravno formalno veljavne kupoprodajne pogodbe s prejšnjimi nosilci ribolovne pravice, baroni Winkler, temveč zgolj dvostransko, ročno pisano pogodbo, ki pa ni bila nikoli overjena. Mikuža so torej prisilili, da je začel najprej postopek dokazovanja pogodbe, ki jo je bilo treba prevesti in sodno overiti.⁹⁸

Podobna je bila tudi zgodba Frančiške Lovišček iz Gorenje vasi pri Kanalu, ki je namesto ponujenih 2750 lir odškodnine zahtevala 18.000 lir. Zaslišanje vseh vpletenih strani je potekalo ob prisotnosti tolmača, ki je poskrbel, da je lastnica razumela vprašanja. Tudi v tem primeru se je izkazalo, da lastnica dohodkov ni prijavljala in da od njih ni plačevala davkov.⁹⁹

Anton Žnidarčič iz Ajbe je v zameno za svojo ribolovno pravico zahteval 28.000 lir, znesek pa je nato znižal na 25.000 pod pogojem, da po koncu izgradnje hidrocentrale dobi vrnjeno ribolovno pravico vsaj nad delom rečnega toka, ki ga je obvladoval sedaj. Cenilec mu je prisodil pravico do 2630 lir, družba SADE pa je bila pripravljena ponudbo nekoliko zvišati, nikakor pa ne do zneska, ki ga je zahteval. Sodna pot, ki se ji je investitor želel izogniti, je bila tako edina možna. Tudi pri njem je postala očitna utaja davkov, kar je lastnika postavljalo v neugoden pogajalski položaj.¹⁰⁰ Povsem enaka je bila zgodba Ubalda Konjedica iz Anhovega, ki je namesto ponujenih 6800 lir zahteval povračilo v višini 36.000 lir. Upravni organ se je vedno znova postavil na stran investitorja in odločil, da so ponudbe dovolj velikodušne in da v ničemer ne kršijo pravic lastnikov. Konjedic je s pomočjo najetega izvedenca dokazoval, da so dela, ki jih je Società elettrica izvajala v zgornjem in srednem toku reke Soče, že od leta 1935 naprej povsem uničila dohodek iz naslova ribiške dejavnosti. Donosnost, ki so jo upoštevali pri izračunu potencialnih odškodnin, naj bi bila krivično nizka, saj je podjetje samo povzročilo njen padec, za kar ni nosilo nobene posebne odgovornosti. Gradnja je povsem spremenila vodno pretočnost reke, ki ni nihala več v skladu z letnim časom, temveč v skladu z interesi lastnikov. To je povsem uničilo ribji zarod, še posebej je bila občutljiva soška postrv, ki se po mnenju izvedenca sploh ni več naravno obnavljala. Prvi zametki ribiškega turizma, Konjediceve investicije v proizvodnjo ribjih mladice in tudi vsi drugi načrti so tako propadali, česar pa pri izračunu odškodnine niso želeli upoštevati. Po gradnji jezu pri Ajbi in vkopane galerije, po kateri naj bi voda potovala do Ložic, je bilo pričakovati skoraj popolno izsušitev tega dela struge in konec vsake ribiške dejavnosti. Izvedenec je pravično odškodnino ocenil celo na 50.000 lir, kar je bilo še več, kot je zahteval lastnik. Pri Tehničnem uradu je bilo izvedenih več zaslišanj prič, nazadnje pa se je upravni organ postavil na stran investitorja in odločil, da je ponudba dovolj velikodušna in da v ničemer ne krši pravic lastnika.¹⁰¹

⁹⁸ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Antonio Mikuz.

⁹⁹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Francesca (Valentino) Loviscek.

¹⁰⁰ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Antonio Znidarcic.

¹⁰¹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Ubaldo Konjedic.

Zaključek

Sprememba državnega okvira je za Posočje pomenila občuten prelom v razvoju. Pred letom 1918 je na Primorskem v različnih obdobjih delovalo 16 manjših hidroelektrarn, katerih skupna moč je bila 466 kW, čemur je sledil skokovit napredek v obdobju med obema vojnama, ki pa se bolj kot v številu novo postavljenih central odraža v njihovi moči. Med letoma 1918 in 1945 je bilo namreč zgrajenih 16 novih hidroelektrarn, katerih moč je presegala 61.000 kW, večinoma je šlo že za elektrarne na izmenični tok. Zlasti Soča in njeni pritoki so veljali za potencial, ki bi s pravilnim izkoriščanjem lahko pripomogel k elektrifikaciji prometa in zagonu industrijskega razvoja v širši regiji.

Prebivalstvo je bilo iz velikih načrtov povsem izvzeto. Iz listin Tehničnega urada veje prepričanje, da si napredka in elektrifikacije niso želeli prav posebej, da so bili do gradenj ravnodušni ter da tudi vodstva občin niso vedela, kaj bi pravzaprav počela z deležem električne energije, ki je po zakonu pripadala neposredni okolici elektrarne. Bolj neposredno vpleteni so bili seveda lastniki zemljišč, ki so bila v imenu javnega interesa odkupljena po zelo nizkih cenah oz. zasežena, ter nosilci koncesij, katerih dejavnost je bila nezdružljiva z interesi investorjev in oblasti. Kljub dejstvu, da niso bili povsem brez pravic, da jim je bila priznana pravica do odškodnine ter celo obravnava v spremstvu tolmača, pa je nazadnje vendarle prevladala pravica močnejšega. Postopek, ki ga lahko opazujemo, je bil poenoten in povsem v skladu z veljavno italijansko zakonodajo. Nizka cena zemljišč je bila povezana z njihovo objektivno slabo kakovostjo, predvsem z izjemno škodo, ki jo je kmetijstvu in gospodarstvu na tem območju povzročila prva svetovna vojna. Slovensko prebivalstvo ni bilo obravnavano nič drugače kot prebivalstvo v drugih pokrajinah, kjer so potekale podobne investicije, ob dolgotrajnih sporih glede koncesijskih pravic pa se izkaže, da so bili nekateri kljub slabšemu znanju jezika dovolj spretni in pogumni tudi za boj z italijansko birokracijo.

Načrtovani megalomanski projekti, ki bi popolnoma spremenili podobo pokrajine in povsem regulirali rečni tok Soče, nazadnje niso bili izpeljani. Projekti so se zaustavili zaradi pomanjkanja kapitala, investitorje pa je odvrčala tudi politika reguliranih cen električne energije, ki jih je, v želji zavarovati domačo industrijo, narekovala fašistična oblast. Elektrarni Plave in Doblar, ki sta bili zgrajeni, ko je po Evropi že rožljalo orožje, sta po vojni pripadli Jugoslaviji, zato veljata za izgubljeni investiciji italijanskega elektrodistripcijskega sistema. Nadaljnji razvoj izkoriščanja Soče je bil po koncu druge svetovne vojne za dolgo časa zaustavljen, saj je bila naslednja elektrarna, HE Solkan, zgrajena šele leta 1984.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI AS, Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1643, Predsedstvo SNOS-a
SI PANG, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, SI PANG 21, Tehnični urad Gorica

Časopisni viri

Corriere della Sera, 1918

Il Piccolo della Sera, 1939

Literatura

Angelini, Arnaldo M. L'energia idroelettrica tra le due guerre. V: *L'economia italiana tra le due guerre: 1919–1939*. Roma, 1984.

Belluzzo, Giuseppe. *Economia fascista*. Roma: Libreria del Littorio, 1928.

Beltrani, Vito. *Il problema delle materie prime*. Roma: Turpini, 1940.

Bianchetti, Alma. Aspetti del paesaggio agrario friulano durante il periodo fascista. V: *Storia contemporanea in Friuli. Il fascismo in Friuli: aspetti di politica economica*. 15, 1985, št. 16, str. 35–76.

Calzavara, Attilo. *Opere pubbliche: 1922–1932*. Ministero lavori pubblici: Roma, 1933.

Canavero, Alberto. Le »terre liberate e redente« nel dibattito culturale e politico nazionale. V: *Commissione parlamentare d'inchiesta sulle terre liberate e redente*. Roma: Archivio storico della Camera dei deputati, 1991.

Carlevaro, Giorgio. Premessa sull'energia. V: *L'economia italiana tra le due guerre: 1919–1939*. Roma, 1984.

Celona, Giuseppe. *Trionfale viaggio del Duce nel Goriziano*. [S.l.] : Federazione dei fasci di combattimento dell'Isonzo, XVII E. F. Trieste: [1938 ali 1939].

Cipolla, Carlo M. *Storia facile dell'economia italiana dal medioevo a oggi*. Milano: Il Sole 24 ore libri: Mondadori, 1995.

Covino, Renato; Gallo, Giampaolo; Mantovani, Enrico. L'industria dall'economia di guerra alla ricostruzione. V: Ciocca, P., Toniolo G. (ur.). *L'economia italiana nel periodo fascista*. Bologna: Mulino, 1976.

De Rosa Luigi, *Storia dell'industria elettrica in Italia. Il potenziamento tecnico e finanziario: 1914–1925*. Roma: Laterza, 1993.

Dorisi, Marina. Le officine elettriche dell'Isonzo. Distribuzione dell'elettricità e sviluppo industriale nel Monfalconese. V: *Bisiacaria*, 1992, str. 39–49.

Elektrarne, mlini, žage, vodovodi... v porečju Soče 1918–1943: predstavitev dokumentov Tehničnega urada Gorica. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 1991.

Falchero, Anna Maria. »Foto di gruppo«: gli elettrici dopo la »marica su Roma«. V: *Liuc Papers, Serie Storia, Impresa e Società*, 1994, št. 3, str. 1–37.

Fantini, Oddone. *La politica economica del fascismo*. Roma: Tiber, 1929.

Giani, Pippo. *Autarchia e guerra. Lineamenti, realizzazioni e sviluppi dell'autarchia*. Torino: Editrice Libreria Italiana, 1942.

Giannetti, Renato. I »sistemi« elettrici italiani. Struttura e presentazioni dalle origini al 1940. V: Bezza, Bruno (ur.). *Energia e sviluppo. L'industria elettrica italiana e la Società Edison*. Torino: Einaudi, 1986, str. 287–330.

Leonardi, Andrea. Finanza pubblica e costi della »ricostruzione nel primo dopoguerra«. V: *Commissione parlamentare d'inchiesta sulle terre liberate e redente*. Roma: Archivio storico della Camera dei deputati, 1991.

Lo sfruttamento idroelettrico di Tagliamento Cellina Isonzo: elenco degli impianti, con i dati tecnici al 1963, ristampa di pubblicazioni ufficiali della SADE, Società adriatica di elettricità. Treviso: Camillo Pavan Editore, 2001.

Ludwig, Emil. *Colloqui con Mussolini*. Milano: Mondadori, 1932.

Luzzatto-Fegiz, Pierpaolo (ur.). *L'economia della Venezia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale; Università degli studi di Trieste – Istituto di statistica, 1946.

- Magini, Manilo. *Nascita e sviluppo dell'Agip*. V: *L'economia italiana tra le due guerre: 1919–1939*. Roma: 1984.
- Mlakar, Boris. Benito Mussolini na »zmagoslavnem« obisku Primorske septembra 1938. V: *Tolminski zbornik*, št. 4, 2010, str. 3014–316.
- Nardiello, Alfredo. *Diga di ritenuta e centrale idroelettrica di Muro Lucano: ipotesi di recupero*. Consiglio regionale della Basilicata, 2010.
- Prinčič, Jože. Primorsko in postojnsko gospodarstvo v času med obema svetovnima vojnama. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49, št. 1, 2009, str. 171–184.
- Profumieri, Pierluigi. Capitale e lavoro in Italia, 1929–1940: una interpretazione economica. V: Aquarone, A.; Vernassa, M. (ur.). *Il regime fascista*. Bologna: Il mulino, 1974.
- Quirini, Paolo. I consumi in Italia dall'unità ad oggi. V: *Storia dell'economia italiana. III: L'età contemporanea. Un paese nuovo*. Einaudi, 1991.
- Razvoj elektrifikacije Slovenije: do leta 1945*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1976.
- Ratkajec, Hrvoje. *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900–1940)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Rejec, Albert. Deželna avtonomija leta 1922 in podružabljanje vodne energije v Julijski krajini. V: *Jadranski koledar*, 1963, str. 60–62.
- Salvadori, Massimo L. *Storia dell'età contemporanea: dalla Restaurazione all'eurocomunismo*. Torino: Loescher, 1976.
- Sartori, Ugo; Tigoli, Carlo. *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia: 1918–1938 – XVI*. Roma: Ricci, 1938.
- Scalfari, Eugenio. *Storia segreta dell'industria elettrica*. Roma: Laterza, 1963.
- Tarchi, Angelo. *Prospettive autarchiche*. Firenze: Carlo Cya Editore, 1939.
- Toninelli, Pier Angelo. La questione energetica. V: *Storia d'Italia. Annali 15, L'industria*. Einaudi, 1999.

SUMMARY

Progress, Autarchy, Nation: Italian Energy Policy in the Soča Valley (1918–1943)

Meta Remec

World War I and its outcome signified an important new chapter in the Kingdom of Italy's development and brought to light problems related to a shortage of its own energy products and raw materials, which hindered its development and impeded the reconstruction of its post-war economy. Self-supply became one of main principles in the energy sector and electrification. Italy could not rely on the technology of thermal power plants, which was at the time widely spread, instead it was forced to upgrade the pre-war system of hydroelectric power plants and build high-voltage power lines. The fascists' rise to power was followed by an intensive upgrade and electrification of the railway system and of industry, and, most of all, by a complete protection of the national interest and domestic producers. Tax policy, low-interest loans, capital subsidies, and extension of concessions were only a few privileges granted to the electricity sector.

Water resources in the Soča Valley were used even before World War I. Sawmills, mills, and a few power plants operated on the basis of Austrian legislature, which regulated concessions for the use of water resources. Following the introduction of the Rapallo border, the Littoral was

integrated in the interest sphere of Italian electricity companies, which recognized the area's large potential for development. A detailed strategy for regulation and use of water resources was devised, particularly for the Soča Valley, which brought many changes to the area at hand. Italian legislature came into force and did not envisage a direct transfer of concessions. The new state had to grant the owners the rights to use waters and owners had to obtain a permit to rebuild structures that were damaged during the war. Initially, applicants obtained concessions without difficulties; however, in the late 1920s the authorities favoured large companies that projected large hydroelectric power plants, taking water power from small Slovene-owned structures, which were thus doomed to failure. When fascists came to power, Slovenes owned a few mills and sawmills, as well as a few small electric machines that were mostly charged by direct power and could not be modernized due to lacking capital. The authorities hindered further initiatives by not granting concessions to private owners, who were forced to discontinue their plants and sell them for less than market value, and by expropriating owners if they stood on the way of the greater interest. Initially, the authorities focused mostly on the Upper Soča Valley. Large-scale investments that envisaged using Soča as a water resource, as well as Lago del Predil/Rabeljsko jezero and the upper Natisone/Nadiža, would supply also industrial centres and enable the electrification of the railway by means of high-voltage power lines. Nowhere in Italy did economic interests and struggle for autarchy amalgamate so thoroughly with national and political interests as in the border area of the Soča Valley, which justified the realization of plans despite the fact that their profitability was often questionable. Investors expected additional incentives from the authorities, since this new grid would bond firmly the newly integrated areas with the new state, giving the area's "foreign" inhabitants an opportunity to experience Italy's economic power and greatness. Progress and the improved standard of living would facilitate their integration into the new Italian reality and they would grow fond of the advantages that this reality would bring about. The investor and the authorities would work hand in hand, helping each other to achieve not only economic, but also political and national goals in the area at hand. However, in reality the population was completely exempt from these grand plans. The bulk of electricity was intended for remote industrial plants, not to the development of areas adjacent to power plants. Investors believed that the population did not particularly desire electrification and that it was mostly indifferent to their construction. Naturally, this was not the case with those who owned land, which was either purchased at a very low price or confiscated in favour of the public interest. Despite the fact that they were not entirely without rights and that they were granted the right to a sum paid in consideration, as well as an interpreter in the proceedings, the law of the strongest prevailed in the end.

Originally, 9 power plants were planned, whereupon the number of planned investments was reduced. Following a number of obstacles, the construction gathered momentum in the second half of the 1930s and the plan remained unchanged: to use Soča's potential from Kobarid to Gradisca, which would be achieved with a construction of "the most gigantic structures that have been created since the beginning of the fascist empire". Out of all built structures the authorities were particularly proud of the power plants Doblar (built in 1939) and Plave (1940). The system of hydroelectric power plants on the river Soča, which began to materialize immediately before the outbreak of World War II, was to ensure autarchy and industrial progress, as well as symbolize the superiority of Italian know-how, culture, and civilization. The area, whose hills were populated mostly by modest farmers, would be pulled from medieval backwardness to a new era of development. The construction of hydroelectric power plants Koritnica and Trnovo was brought to a halt by the war and before that a number of projects were abandoned due to lacking capital. Investors were also deterred by the price regulation of electricity imposed by the fascist authorities. Further use of the river Soča was interrupted for a long time after the end of World War I. It was not until 1984 that a new hydroelectric power plant was built, i.e. the hydroelectric plant Solkan.